

WOMAN TANTRIKA PRANAMAÑJARI

THE CONTRIBUTION OF WOMEN TO SANSKRIT LITERATURE

VOL. V.

(TANTRA)

(WOMAN TĀNTRIKA PRĀNAMAÑJARĪ)

THE TANTRARĀJA-TANTRA

WITH THE COMMENTARY

SUDARŚANA OF PRĀNAMAÑJARĪ

*CRITICALLY EDITED FOR THE FIRST TIME WITH
INTRODUCTION IN ENGLISH, APPENDICES, ETC.*

BY

JATINDRABIMAL CHAUDHURI, Ph.D. (London),

*Professor, City College and Lecturer, Calcutta University ;
formerly, Lecturer at the School of Oriental Studies, Uni-
versity of London . author of Sanskrit Poetesses,
Catalogue of Sanskrit Books at the India
Office Library, etc ; editor of Bina-
bāyī's Drārahā-pattala and
Vīs'vāsaderī's Gaṅgā-
rākyāvalī, etc.*

FOREWORD BY

Mr. C. A. RYLANDS, M.A. (Cantab.),

*Senior Lecturer in Sanskrit at the School
of Oriental Studies, University
of London.*

CALCUTTA.

1940

PUBLISHED BY THE AUTHOR.

All rights reserved by the Author,

Available at .

THE BOOK COMPANY,

43B, College Square, Calcutta ;

SANSKRIT PUSTAK BHANDAR,

38, Cornwallis Street, Calcutta ;

AND

from the Author,

3, Federation Street, Calcutta.

Price : Indian, Rs. 3/-

Foreign, 5/-

Printed by Provash Chandra Ghose
at the SREE MADHAB PRESS,
31, Kailash Bose Street, Calcutta.

Dedicated to
Dr. C. Otto Blagden, M.A., D. LITT.,
formerly Dean of the School of Oriental Studies,
University of London.

PREFACE

This is the fifth volume of the series 'The Contribution of Women to Sanskrit Literature'. It is a critical edition of a hitherto unpublished work, the Sudars'ana of Prāṇamañjarī, a commentary on the first paṭala of the famous Tantrarāja Tantra. The manuscript used for this edition belongs to the Sanskrit College, Calcutta. So far no other manuscript of this work is known to exist. It is unfortunate that a few folios of this MS. are missing.

As regards the Text, the first paṭala of the Tantrarāja Tantra comprising one hundred (and one) verses, it has been constructed on the basis principally of the commentary Sudars'ana with the help of six different MSS. of the Tantrarāja belonging to (1 & 2) the Govt. Oriental MSS. Library, Madras (MSS. A and B); (3 & 4) Paṇḍita Jagaccandra Smṛtīrtha Collection (MSS. C and D); (5) Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona (MS. E) and (6) the Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta (MS. F). Here no reading has been accepted which is not found in at least one of these six MSS. In those few (twelve) cases where the readings of the commentary are not supported by any one of the above MSS., we have given them in foot-notes and accepted instead those readings of the MSS. which we considered best for reasons explained in the Introduction (p. xl f.). For the convenience of readers, the words of the Text that occur in the commentary have been underlined, and hyphens have been used for distinguishing the different parts of a compound.

Thanks are due to the Government of Bengal and Dr. N. K. Datta, offg. Principal, Sanskrit College, for permitting me to edit this rare and valuable manuscript ; and to Mr. P. K. Gode, Curator, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona ; Prof. P. P. Subrahmanya Sastriar, Curator, Govt. Oriental MSS. Library, Madras ; and Dr. B. S. Guha, Hony. General Secretary, Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta, for giving me every facility for using their MSS.

I am grateful to my old Teacher Mr. C. A. Rylands of the School of Oriental Studies, London University, for kindly contributing a Foreword to this volume.

City College,

Calcutta.

19th. February, 1940.

}

J. B. C.

CONTENTS

Preface
Introduction

TEXT

Verse	Subject-matter*	Page
1	Prayer ...	1
2—3	Devī requests Śīva to formulate a new Tantra. ...	7—9
4	Śīva's promise to set forth a <u>kādi-mata Tantra</u>	9—11
5 (a)	Devī asks why it should be called a kādi-mata Tantra ...	12
5 (b)-6 (a)	Śīva's reply. ...	12—13
6 (b)	Śīva begins to narrate the Tantra-rāja. ...	12—13
7	Kādi Śākti made this Tantra known to the world through the nine Nāthas for the good of all creation. ...	13
8	The origin and destruction of the Tantra-rāja, nine Nāthas as well as the Devī at the beginning and end of each kalpa. ...	14
9—18 (a)	Brief contents of the thirty-six paṭalas of the Tantra-rāja. ...	14—17

* Given here in accordance with the interpretation of Praṇamañjarī.

1. The Origin of the Tantra, etc. 2. *Nāthas*. 3. *Processes* of formulating the mantras for the *Nityās*. 4-5. The worship of *Lalitā*. 6. The worship of various *Nityās* during occasional ceremonies and rites performed with a view to future fruition. 7. On *Kāmes'varī*. 8. On *Bha-gamālinī*. 9. On *Nityaklinnā*. 10. On *Bheruṇḍā*. 11. On *Vahnivāsini*. 12. On *Vajres'varī*. 13. On *Dūti*. 14. On *Tvaritā*. 15. On *Kulasundarī*. 16. On *Nityā-nityā*. 17. On *Nilapatakā*. 18. On *Vijayā*. 19. On *Sarvamaṅgalā Nityā*. 20. On *Jvālāmālinī*. 21. On *Citrā*. 22. On *Kurukullā*. 23. On *Vārāhi*. 24. *Meditations*. 25. The pervading nature of *mātrkā*. 26. The powers of mantras. 27. The *Nityās* are identical with time (*kāla*) 28. The making of holes, etc. for offering oblations to the *Nityās*. 29. Oblations, etc. 30-32. Oblations for desired objects. 33. Figures technically known as *yantras*. 34.

CONTENTS

xiii

	Acts such as Camatkāra, etc.	
	35. Vāsana i.e. thinking the <i>Nityās as identical with self.</i>	
	36. The nature of the Nityās.	
18 (b)	Number of verses in each paṭala. ...	17
19—22	The characteristics of a Guru. He should be free from any blemish, talk smilingly, be straight-forward, without conceit, versed in Tantras, must have decided opinions, should be capable of removing doubts of disciples and independent-souled, —devot- ed to the service of others...	17—20
23—24	The distinctive marks of a disciple. He should have the first four qualifications as mentioned in connection with the Guru, confidence in the Guru as well as Śāstras, be self-restrained, believe in the after-world and have unflinch- ing devotion to the Guru and the mantras. ...	21—22
26—39	The duties of a disciple to- wards the Guru. Polite reply ; courteous behaviour ; carrying out his orders most willingly ; speaking the truth ; refraining from	

excessive or irrelevant talk ; freedom from lust, wrath, temptation, self-conceit, etc. ; no expression of restlessness ; no resorting to deceitfulness ; no monetary transactions with the Guru ; treating him as Śiva ; unflinching devotion to the Deity, mantra as well as Guru ; celebration of the birth-day of the Guru along with his worship and catering for ascetics ; constant worship of the Guru provided he and the Guru live in the same place ; paying him a visit once in two months if they live at a distance of 8 miles and so on ; within a year, if within 54 . carrying out his order only, if they live at a distance of more than that ; worshipping his seat, bed garments, decorations, foot-wear, image, wife, etc. ; no other person and nothing else to be worshipped except with the permission of the Guru obtained beforehand if they live in the same village ; bowing,

	down to him and entreating him to stay on, if he comes during worship and acting in accordance with his directions ; taking him to be an immortal being ; worshipping him with mantras according to the directions given in the 2nd. paṭala. ...	23—28
40 (a)	The śuddhis as indicated by the nakṣatra, rāsī, siddhādi, ṛṇa-dhana and kulākula cakras as well as the antagonistic relations of one mantra to the other need not be taken into consideration with regard to the worship of the fifteen Nityas, Kames'vari and others. ...	29—30
40 (b)	The ascertainment of the aforesaid śuddhis becomes compulsory for miscellaneous purposes. ...	30
41—43	Processes of the determination of the rāsī and nakṣatra śuddhis. ...	30—39
44	Siddhas and sādhakas need not bother about the rāsī and siddhādi śuddhis though the sādhyas must. Ṛṇa-	

	dhana s'uddhi is, however, a necessity for all ...	40
45—49 (a)	The form of the siddhācakra and the processes of determining the cakras'uddhi. ...	40—45
49 (b) 55	The results of the permutation and combination of siddha, sādhyā, susiddha and ari mantras. ...	45—47
56—57	Methods of ascertaining ṛṇi and dhanī mantras as well as disciples. ...	47—50
58—61	Reasons why a disciple or a mantra becomes ṛṇi or dhanī (a debtor or creditor). ...	50—53
62—63	The garlands of beads and the materials of which they are made ; the garland of letters i.e. the alphabet. ...	53—54
64	Muttering the mantra along with counting the beads or syllables arranged by hundreds ; a faultlessly muttered prayer becomes the source of all <i>siddhis</i>	54
65	Method of counting the beads ; the tip of the fore-finger must not be used while counting. ...	55
66	The vidyā should be counted one hundred times for gett-	

	ing rid of the sins due to the performance of some forbidden act. ...	55
67	For removing the sins due to the nonperformance of daily duties, one should mutter the vidya a hundred times ; a thousand times for ignoring an occasional rite. ...	56
68—71	The type of persons qualified to obtain <i>siddhi</i> through vidyā. ...	56
72	Definition of the terms <i>yoga</i> , <i>pullava</i> , <i>samputa</i> , <i>grathana</i> and <i>vidarbha</i> with reference to mantras. ...	56
73—74	A Guru who ignores the defects of mantras renders the disciple liable to destruction. ..	56
75—81	Twenty-five kinds of defective mantras ; (1) dagdha ; (2) trasta ; (3) garvita ; (4) śātru ; (5) bāla ; (6) vṛddha , (7) nirjita ; (8) a—ha—sa ; (9) chinna ; (10) stambhita , (11) murchita , (12) svapaga ; (13) matta ; (14) kilita ; (15) ruddha ; (16) prāpta-duḥkha ; (17) khaṇḍita ; (18) aṅga-hina ; (19) asaṁvṛta ; (20) hina-vīrya ; (21) kuṇṭhita ; (22)	

	kliṣṭa ; (23) rugna ; (24) avila and (25) avamānita. ...	56—63
82	For the protection of the disciple the Guru should give him instructions regarding the yoni-mudrā-bandhana and mantra-vīrya-yojana.	63—64
33—85	The Guru should explain to the disciple the significance of ahaṁkṛti, which, if understood, leads to the realization of 'I', the universe, Śiva and their interrelations. ..	64—66
36—87	Brāhmaṇas, Kṣatriyas and Vaiśyas should perform the Vedic as well as Tāntrika rites. ...	66—67
88	S'ūdras should perform Tāntrika rites only. As regards the Aurdhvadehika rites of the Guru, he should be cremated or buried according to the Tantras ; the rest, viz., collecting bones, offering of cakes, etc. should be Vedic for Brāhmaṇas, Kṣatriyas and Vaiśyas ; and Tāntrika for S'ūdras. ...	67—68
89—90	Duties of the disciple on days prescribed for the performance of various śrāddhas.	68

CONTENTS*

xix

91—93 (a)	The Guru as well as the Supreme Deity should be worshipped on the following seven festival days, viz., the birth-day of the Guru, the day of initiation, the birth-day of the disciple, death anniversary of the Guru, the day of the Akṣara-traya-sampāta, the Purnā-dina (i.e., the 5th and 10th days of both the fortnights and the full-moon), and the black-moon. ...	68—70
93(b)—94	The substitutes for the Guru ..	70—71
95—100	Morning prayer addressed to the Guru. ...	71—74
101	The consequence of complete mastery over this paṭala is the realization of the Bhūmi-tattva. ...	74

APPENDICES

1.	Variant readings of the 1st paṭala of the Tantra-rāja. ..	77
2.	Notes. ...	81
3.	Alphabetical index of the first lines of the verses of the first paṭala of the Tantra-rāja.	92

4.	Alphabetical index of the first lines of the verses quoted by Prāṇamañjarī.	...	95
5.	Alphabetical index of the works or authors quoted or cited by name by Prāṇamañjarī.		96
6.	List of Abbreviations.	...	97
7.	Bibliography.	...	98
8.	General index.	...	104

INTRODUCTION

Though the only work of Prāṇamañjarī that is extant to-day is only a fraction of the Tantra-rāja-sudarsāna, it is fortunate that this work supplies us with some information regarding her personal life. She was the daughter of Harṣadeva and Harṣamatī of Kūrmācala¹ and the third wife of Premanidhi, author of the Śāradā-tīlaka-ṭīkā called Śābdārtha-candrikā². She was a devotee of Kārtavīrya, the Lord of Haihayas. She was very modest by nature, had no self-conceit and was a devout wife so much so that she depended upon her husband for the safe completion of this work, and not even upon Kārtavīrya. The terrible loss that she sustained by the death of her son Sudarsāna induced her to undertake this work in order to make good the previous loss to a certain extent by creating another Sudarsāna of her own through the aid of letters. Before she wrote this commentary in praise of Devī Tripurasundarī, she composed the Dīpa-prakāśa and other works to please Rājarajesvara.³

(1) Modern name Kumaun ; its present capital is Almora. This place is known as Kūrmācala because Viṣṇu incarnated himself here near Lohaghat as a tortoise.

(2) See MS. no. 95, p. 97, Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Calcutta Sanskrit College, vol. V., Tantra, 1903.

(3) For these informations, see the introductory verses of the commentary.

The companion volume of the Sudars'ana mentioned in this book¹ is probably a commentary on the Nityā-khaṇḍa of some Tantra, and not a part of the Tantra-rāja sudars'ana ; in any case, it is a different work of the same author, as the Sudars'ana and the 'Sahodara' of Sudars'ana can never be identical. That the Kamalā and the Sudars'ana are different becomes clear from another reference in the Sudars'ana.² From the evidence at our disposal, there is nothing to show that the commentary Sudars'ana was continued after the 1st paṭala which we are publishing here³ ; but as the commentator had a facile pen, was versed in Tantrik studies and probably, a voluminous writer, too, as stated above,—it is not unlikely that she proceeded further than this.

Prāṇamañjarī is to be congratulated on her choice of the Tantra-rāja for commentation. This work, being independent of other Tantras in its opinion regarding ritual and philosophy⁴, really deserves the first and foremost claim in this respect. It is stated by Prāṇamañjarī that before this Tantra, the following nine Tantras, viz., (1) Sundarī-hṛdaya, (2) Nityā-ṣoḍaśīkārṇava, (3) Candra-jñāna, (4) Mātrkā-

(1) See p. 53, विष्णुदीप्तिविष्णुति...नित्य [नित्या ?]—खण्डतः ।

(2) See p. 31, ll. 13-14.

(3) All the paṭalas of this work consist of one hundred verses (and at times, one concluding verse in addition) ; प्रत्यध्यायं शत-श्लोकाः आदेवं तन्त्र-संग्रहः, v. 18 (b), p. 17.

(4) See the introductory verses of the Tantra-rāja.

Tantra, (5) Sammohana-Tantra, (6) Vāmaśvara, (7) Bahu-rūpāṣṭaka, (8) Prastāra-cintāmaṇi and (9) Meru-prastāra already existed¹; but these were mutually dependent and none had really an unique position at all. This work is an outstandingly kādi-mata one.²

Prāṇamañjarī is still more to be congratulated on her mastery over the Sanskrit language, her lucid style and profound scholarship. Nowhere in the commentary has she left out a single difficult word that needs explanation. Throughout the work she produces sound arguments in favour of her interpretation which is never loose or far-fetched; on the contrary, very accurate and true to the point. It is simply wonderful how she manages to interpret so cleverly the first verse of the Tantra-rāja as referring to five different deities, viz., Śrīpati, Gaṇapati, the Sun, Tripurasundarī and Śiva and all the relevant words of the text as well in five different ways.

Prāṇamañjarī is very firm in her attitude, undaunted in energy, gallant in spirit and very fair in her judgments. She exposes outright the weaknesses of her

(1) See also Subhaganandanātha's commentary Manoramā on Tantra-rāja. But Bhāskararāya, author of the Setu-bandha on the Nitya-ṣoḍaśīkārṇava says that the Sundarī-hṛdaya, Nitya-ṣoḍaśīkārṇava and Vāmaśvara form parts of the same Tantra. In the same commentary, Bahu-rūpāṣṭaka is also said to be a collection of eight Tantras, and not one Tantra at all.

(2) In the works of the kādi mata, the mantras begin with ka; in those of the hādi, with ha; and in those of ka-hādi, the mantras are formed of the combination of ka and ha.

predecessors who commented upon the Tantra-rāja, accepting, however, those views of theirs which she considers right. We give here a few instances.

In connection with the selection of the Guru, the Tantra-rāja enumerates the qualifications that he should possess. They happen to be nine in number¹ and Nidhi-kāra² comments that these nine qualities refer to the nine Nāthas³ and therefore, the Guru as possessed of the nine qualifications, represents nine Nāthas in one i.e. in himself. Prāṇamañjarī rightly remarks here, among other facts, that the Tantra-rāja itself says the first four qualifications mentioned in the list are to be possessed by the disciple as well.⁴ If so, the disciple also will represent in his self a combination of the first four Nāthas which cannot be the case.⁵

There are 25 defects of Mantras which must be removed by the Guru before they are imparted to the disciple.⁶ Here, too, Prāṇamañjarī adduces sound arguments in support of her own interpretation of "Nirjita mantra" and refutes those of Nidhi-kara⁷; similarly, she refutes justly the interpretations of

(1) See Contents, verses 19-22, p. xiii.

(2) This commentary is no more extant.

(3) Viz., Prakāśa, Vimarsā, Ananda, Śrījñāna, Satya, Pūrṇa, Svabhāva, Pratibha and Subhaga.

(4) "चतुर्भिराद्यैः संयुक्तः श्रद्धावान् सुखिराग्रयः", यः 23(a), p. 21.

(5) See pp. 19—21, commentary of v. 22, यत्तु निधिकृता "सुन्दर" इत्यादि... ।

(6) Verses 72—81, pp. 56—62.

(7) V. 76, pp. 56—66.

“Chinna, mūrchita and svāpaga” mantras by Subhagā-nandanātha and Nidhikāra¹.

Again, the text enjoins on the Guru making the disciple understand the significance of yoni-mudrā-bandhana² for the safety of the latter. Subhagānanda-nātha understands by yoni-mudra the movement of both the vital breath and the mind from the mystical circle mūlādhara in the lower part below the navel to the aperture called Brahma-randhra in the crown of the head, through which the soul escapes in death³; and by bandhana, investigation. Prāṇamañjarī is not ready to accept this view. She thinks that ‘yoni’ is identical with the kuṇḍalinī, the source of the three worlds, triangular in form and situated near the pericarp of the four-petalled lotus at the root of the artery suṣumnā (lying between the vessels called idā and piṅgalā). Mudrā, she thinks, is the same as the supreme deity, consciousness itself, situated below the thousand-petalled lotus of the Brahma-randhra and the source of immense joy to the kuṇḍalinī (mud+rā); bandhanam refers to the three-fold lustres shooting up, down as well as both up and down as the three worlds originate out of the intermixture of these three types of lustre. Thus, she comes to the conclusion that yoni-mudrā-bandhana

(1) V. 77, pp. 57—59.

(2) V. 82, p. 63, “बन्धनं योनि-मुद्रायाः” ।

(3) For details, see the Homa-paṭala of the Tantra-rāja. The Guru should also impart to the disciple knowledge of the process of investigating Brahman through the mantras; see commentary, p. 94, “मन्त्राणामिति”, etc. For details, see Tantra-rāja, chap. 85.

means an investigation into the real nature of the above three in the method mentioned above.¹

The Brāhmaṇas, Kṣatriyas and Vaiśyas are enjoined by the Tantra-rāja on observing the Vedic rites, not ignoring, however, their Tantrik counterpart i.e. they should observe both the Vedic and Tantrik rites. In this connection, Nidhikāra remarks that the word saṃskāram in the text² cannot be grammatically supported and is really an instance of the arṣa-prayoga. Prāṇamañjarī, however, parses saṃskāram as an object of the verb samācaret that appears in the fourth metrical foot of the verse and cleverly solves the grammatical puzzle which confronted the Nidhikāra.

The Tantra-rāja, after dealing with the particular occasions which should be celebrated mentions the periods of the year when the Guru as well as the principal deities should be worshipped. The Nidhikāra says though the context clearly indicates that the Guru as well should be worshipped along with the principal deities, still the word Guru is repeated in the text³ for laying particular stress on the worship of the Guru. Prāṇamañjarī says the repetition of the word Guru is

(1) See p. 63, v. 52. The opinions of Nidhikāra and other commentators (p. 64) quoted by Prāṇamañjarī in connection with the acceptance of the reading of the passage as mudrāyā[h] i.e. with the sixth case-ending or as mudrā yā i.e. with the first case-ending are very interesting.

(2) 1st. line of v. 86, “द्वि-जातीनां तु संस्कारं वेदोक्तं समुदाहृतम्,” etc ; see pp. 66-67.

(3) V. 93, गुरोस्तु जीविते, etc., p. 70.

required for mentioning the other necessary things with particular reference to the Guru during the parvans. She asks humorously in this connection, if sufficient importance be not laid upon what is said once in a Tantra, there must be a rigid rule to indicate how many times a statement should be repeated for this purpose¹.

The general discourses that Prāṇamañjarī launches upon and the deductions that she makes out of the data supplied in the Tantra-rāja are of absorbing interest. Thus, after commenting upon the characteristic features of the right type of Gurus and disciples, she assumes a few *prima facie* views and comes to the conclusion that though such Gurus and disciples are hard to come across now-a-days, still a selection has to be made on the basis of the marks stated and naturally, those who are possessed of a number of them are to be chosen².

With regard to the personal dealings with and the mode of worship of the Guru, the disciple is advised, among other things³, not to enter into any sort of monetary transactions with the Guru⁴. Here, again, the learned commentator raises a question as to what the disciple should do if the Guru asks for help particularly, under such circumstances as can by no means be ignored, viz., if the Guru be compelled to starve to death without his help. Prāṇamañjarī argues that the rule is not such that it cannot have any exception ; obviously, the prohibition

(1) P. 71 ; यत्तु, “पूर्व-सूचितानपि,” etc.

(2) See pp. 22-23.

(3) For these, see verses 25—39 as well as the commentary,

(4) See o. 24, vv. 28(b)-29 (a).

is based upon the supposition that misunderstandings, disputes and quarrels are bound to follow if money-transactions between them are allowed. So she comes to the conclusion that if the disciple thinks that he will never insult his Guru or cause him pain under any circumstances, he can certainly lend him money under extreme circumstances.

Prāṇamañjarī's exposition is very clear. As a matter of fact, she is wonderfully gifted in this respect. Many subtle points that evade the attention even of the versed in the Tantrik lore do not escape her scrutiny. The right selection of mantras is one of the most important factors that contribute to the happiness of the disciple and lead him ultimately to siddhi. As such, this selection is necessarily a complex business altogether. In order to determine whether a particular mantra would be suitable to a person or not, he must examine thoroughly the purity of the star, *raśi*, etc. by means of various cakras, viz., the nakṣatra, *rāśi*, siddhādi, ṛṇadhana and kulakula; and in this connection one must particularly beware of the evil effects of the mantras in opposition. With reference to these cakras, particular attention is drawn to the figures¹. I have drawn and inserted in the text portion instead of here in order that the text may be more readily understood with their help than otherwise. In drawing them I have been guided by the directions given by Prāṇamañjarī in the commentary.

(1) *Raśi*-cakra, p. 33; nakṣatra-cakra, p. 39 and siddhādi-cakra (i.e. the A-ka-tha-ha cakra), p. 42.

With regard to the *nakṣatra*, *rāsī* and *sidhādi*¹ *cakras*, *Prāṇamañjarī* makes it explicitly clear that the *sādhya*s i.e., those who are still to learn the processes of meditation must necessarily care for various considerations as revealed through them but those who are *siddha*s i.e. have attained true knowledge or those who have learnt the processes of meditation, etc.—(and are, therefore, progressing towards the attainment of real knowledge) need not bother about them. Therefore, it follows, says *Prāṇamañjarī*, that the considerations regarding these *cakras* are useful only so long as a devotee has not as yet attained the state of a *sādhaka*. The *siddha*s, *sādhaka*s as well as *sādhya*s are all, however, obliged to see that their *ṛṇa-dhāna-suddhi* is not jeopardised. In the choice of a mantra, a *sādhaka* should be guided by the principle of *ṛṇa-dhāna-suddhi*² i.e. he should find out whether he becomes more important than the mantra or the mantra becomes more important than he. The first letter of the name³ of the *sādhaka* and the first letter of the mantra play an impor-

(1) i.e. *Siddha*, *sādhya*, *susiddha* and *ari*. The results to accrue from this *cakra* and the permutation and combination of *siddha*, *sādhya*, *susiddha* and *ari* have been dealt with in the verses 45-49. That chamber is *siddha* which includes, among the letters placed in it, the initial letter of the name of the *sādhaka*; the next chamber on the right is *sādhya* and so on; see the figure on p. 42.

(2) See verses 56-57 and the commentary, pp. 47-50.

(3) The *vyavahārika* name i.e. the name by which a person is commonly known to the world at large as

tant part in this connection. The intervening letters between the former and the latter are to be counted; the number thus found out is to be multiplied by three and again divided by seven. The remainder is known technically as *nāma-rāsī*. In connection with this *nāma-rāsī* *Prāṇamañjarī* asserts that in those cases where there are no remainders, the divisor is to be considered as *nāma-rāsī*, because according to the *Tantra-rāja*, says our commentator, zero is meaningless and does not lead to any results, though it is certain that other Tantras find significance in zero as well. Again the letters between the first letter of the mantra and that of the name of the sadhaka are to be counted; the number thus found is to be multiplied by three and divided by seven which will give the result, technically known as *mantra-rāsī*¹.

opposed to the *guhya* (secret) name that is disclosed to the Guru by the father during the initiation ceremony (*upanayana*). For further information, see *Indian Historical Quarterly*, vol. 15, 1939, p. 10f. "The Initiation of Women".

(1) See v. 56, p. 47. *Prāṇamañjarī* is conscious that the interpretation that she gives of this portion is liable to be disputed, particularly because her illustrious predecessor *Subhagānandanātha*, author of the *Manoramā* and the *Nidhi-kāra* gave different interpretations altogether. *Subhagānandanātha* says, "विपरीतकं सप्तभिः संवर्धं त्रिमिराद्वरेदित्यर्थः" i.e., the number found out is to be multiplied by seven and divided by three. Therefore, she quotes the *Tantrāntara* and refers to the *Padārthādarsā* as well as *Mantra-mahodadhi* in

Of the nāma-rās'ī or the mantra-rās'ī, that which contains the larger figure is ṛṇī or debtor ; and a debtor mantra is what is wanted for the good of the sād'haka, for in that case he remains the creditor ; if reverse be the case, he becomes the debtor and he must not accept the mantra beginning with the letter in question. Not only for the sād'haka, this question of ṛṇa-dhana-s'uddhi

her support. Further arguments she assigns in support of her interpretation are indeed very sound. We illustrate here the theory which Prāṇamañjarī advocates. In order to decide whether a person called Cintāharaṇa should accept Hari as his mantra, one should proceed as follows. From ca to ha, the first letter of the name and the first letter of the mantra, there are 28 letters ; 28 is to be multiplied by 3 and the sum i.e., 84 is to be divided by 7; though normally and according to other Tantras as well, we get zero as the remainder, according to our commentator, the remainder must be the same as the divisor in this case i.e., 7. The nāma-rās'ī in this case, therefore, is 7. On the other hand, from ha, the first letter of the mantra, to ca, the first letter of the name, there are 25 letters ; $25 \times 3 = 75$; $75 \div 7 = 10 \times 7 + 5$; therefore, in this particular case the remainder five is the Mantra-rās'ī. As the principle is that the mantra should be ṛṇī or debtor i.e., consisting of a larger number of syllables and the name should be dhanī i.e., consisting of a smaller number of syllables, and not the reverse, Cintāharaṇa whose nāma-rās'ī is seven should not accept as his mantra Hari the mantra-rās'ī of which is five and therefore which becomes the creditor.

is to be taken into serious consideration even with regard to siddhas, not to speak of the sādhyas¹.

While uttering the mantras, one should count the beads that may be made of various materials². The alphabets may also be used for this purpose. Prāṇa-mañjarī says here, akṣa-mālā, theretore, appropriately means the garland having a (अ) as the first jewel and kṣa (क्ष) as the last i.e. the alphabet beginning with a (अ) and ending with kṣa (क्ष); and therefore, the compounded word akṣa-mālā as is generally understood and as is also used in some MSS. of the Tantra-rāja³ as well has really a special meaning⁴.

As during meditation, one is required to count the mantra a hundred thousand times or even more, a fixed number of beads⁵ is an essential requisite.

As the mantra, again, does not consist of many syllables, various combinations of the syllables of the mantra together with the interspersion of the whole mantra are to be made, and a systematic arrangement for counting the beads must be made. Prāṇamañjarī here stresses the fact that the number of beads must not vary in view of the different desires of

(1) See comm. on 2nd line, v. 61, p. 51, "मर्वेः साध्येः साधकैः सिद्धम् ।"

(2) See vv. 62-63, p. 58, for these.

(3) See v. 63, p. 53, राजतैर्जप-माला स्यात्, etc.; the variant reading is अक्ष-माला ।

(4) See p. 54; यदक्ष-माला-पदं प्रयुक्तमासीत्, तत् केवलं रुद्धि-मालेयम् ।

(5) Usually one hundred.

the *sādhaka* as is said in other Tantras¹. Our learned commentator also adds that while counting the beads, one should beware of dropping down the garland of beads, confused counting, breaking a bead, touching the bead with the fore-finger, showing them to others, touching the untouchable and so on².

The a-ha-m-kṛti means the insertion of a (अ) and ha (ह) at the beginning and the end of the *mātrkā* respectively. As this is very important, the Guru is enjoined to do this immediately after the initiation of the disciple. Through the right understanding of this a-ha-m-kṛti, the disciple may attempt to become equal to Śiva³. With regard to this *Prāṇamañjarī* says that a and ha refer to the first and last letters of the alphabet. Some might think that *kṣa* should be the last letter ; and even if by *antya*, the *upāntya* letter be meant, *ḷ* should be the last. *Prāṇamañjarī* is of opinion that, of course, at times the *kṣa* and *ḷa* are treated as *antya* letters (*antya* and *upāntya*) but that is due to some specific provisions or rulings in the work or part of the work concerned. The fact remains that the *kṣa* (क्ष) is nothing but *k* and *ṣa* combined and the *anthahstha ḷa* simply overrules the *ḷa* i.e. the *upāntya* letter. So *ha* should be considered as the really last letter of the alphabet. She stresses the fact that the insertion of a and ha is significant, because *aham* refers to self and the *mātrkā* having a and ha inserted at the beginning and the end becomes

(1) P. 54, अल मणि-संख्या, etc., comm. on v. 63.

(2) Op. cit., गुणज्ञ-कर-भट्ट-व, etc., p. 54.

(3) V. 84, p. 65.

identical with it and the universe. The disciple who worships the mātṛkā as identical with him finds it most effective for his own purpose¹.

In the Guru-stotra² to be recited every morning, the epithets applied to the Guru are aptly interpreted by Prāṇamañjarī as refering to the nine Nāthas. According to her interpretation the Guru, therefore, becomes equal to the nine Nāthas.

Though the work at hand is very short, it is clear from the lucid exposition of the doctrines and references to other Tantras³ that she had a mastery over the Tantras. Nowhere is her graceful movement obstructed by menacing difficulties.

Though even to-day Prāṇamañjarī is the only lady known to us to have contributed to the Tantrik Literature, yet from the discovery of one learned lady of her type we may assume that there were other women Tāntrikas whose works are probably lost for ever or are still preserved in some unknown quarters. Our guess in this respect finds strong support in the discovery of so many other distinguished women contributors to other branches of Sanskrit Literature⁴.

(1) See comm., p. 66.

(2) V. 97 f.

(3) See Appendix, Authors or works mentioned by Prāṇamañjarī.

(4) See other volumes of this series.

DATE OF PRANAMANJARI

Though the Sudars'ana, the only extant work of Prāṇamañjarī, furnishes no clue to her date, yet fortunately her date can be decided from the dates given by her husband¹ Premanidhi Pantha himself in some of his works.

1. That this Premanidhi Pantha is identical with her husband is circumstantially proved by the following evidence :—both Prāṇamañjarī and Premanidhi Pantha state in their works that they are (1) inhabitants of Kūrmacala (Kumaun) and (2) devotees of Kārtavīrya. Further Prāṇamañjarī who was versed in Tantras admits that (3) her husband was her Guru (v. 4, p. 2) ; so her husband was a Tāntrika and that Premanidhi Pantha, too, was a Tāntrika is known from a large number of MSS. of his works on Tāntrika Literature. (4) Prāṇamañjarī herself states that her husband Premanidhi was very learned (v. 6, p. 2) ; except Premanidhi Pantha there is no Premanidhi of repute. (5) As noted above (p. 1) Prāṇamañjarī wrote the Sudars'ana on Tantraraja for preserving the memory of her son Sudars'ana. We find from the Catalogues of Sanskrit MSS., viz., of Oudh, fas. XI (1877), 34, North-West Frontier (1874), 194, and Kashmir (1894), MS. no. 4891, p. 230, that Premanidhi also composed a commentary of the same name on the same Tantra. This shows that, most probably, he too, wanted to commemorate his son Sudars'ana by this work. (I am not sure if the first two MSS. are extant to-day ; letters addressed to the private owners of the first two were returned undelivered ; the Kashmir MS., though reported to be extant, could not be availed of for my use.) So we may reasonably conclude that Prāṇamañjarī's

Premanidhi was an inhabitant of Kumaun and was the son of Umāpati and Uddyotamatī of Bhāradvāja gotra.¹ His royal patron was Malaivamma, son of Ghanas'yaṃa and grandson of Sahamalla, ruler of the hill tracts called Takama near Muktikṣetra². Premanidhi seems to have lived in Benares for a long time ; he acknowledges his gratitude to Malaivamma for granting him allowance to live there³.

husband was identical with Premanidhi Pantha, son of Umāpati and Uddyotamatī of Kumaun.

1. यखोदुद्योतमती सती गुणवती माता पितोमापति-
नाम प्रेमनिधीति पश्य-कुलभूः कूर्माचलो जन्मभूः ।
सुपाथ्यं कृतवोर्यजाच्युत-पदं भूभृन्मलैवमभू—

Whereas these three lines are found in his works without any alteration, the last line is found *mutatis mutandis*.

2. For an account of these kings, see Premanidhi's Mallādars'a, commentary on Ś'iva-tāṇḍava, fol. 1, MS. 8. F. 4 of the Royal Asiatic Society of Bengal.

3. अस्मिन् ह्युत्तरस्यां दिशि मुक्तिचेल-सविधे ताकमेति
प्रसिद्ध-पर्वत-देशानामधिपतिः श्रीमलैवमदेवस्तदीय-कृपा-प्राप्त-भूमि-
वृत्तिभ्यामन-वस्त्रादि-सौख्य-पूर्वकं काश्यां, etc. ; vide शब्द-प्रकाश,
fol. 120, MS. 57. E. 5 of the Royal Asiatic Society of Bengal ; श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमलैवमदेवैराश्रयः श्रीकाशीपुर-
निवासौ कूर्माचलाधिष्ठित-कुल-परम्पराकः प्रेमनिधि-नामा कश्चिद् द्विजः
पुनरङ्ग-यन्त्रावलौ विशदीकरोति ; vide महादर्श, fol. 2, ll. 3-5
of MS. 8. F. 4, of RASB. ; “वाराणसी वास-भूः”, last
folios of MSS. 10194 and III. 8. 65. of RASB. ;
“आनन्दवनेऽसुना निवसता [काश्यां निवसतेति वर्तुलार्थः—Comm]”
MSS. 57. E. 5. and 6, folios 42 and 120 respectively ;
see also fol. 11 of 9. E. 54A, RASB. and fol. 24 of 9. E.
52, RASB. ; etc.

He was an author of repute and composed a large number of treatises none of which has as yet been published.¹

1. Royal Asiatic Society of Bengal—[date of the MS. samvat 1814 i.e. 1758 A.D.].

काम्य-दीप-दान-पद्धति, MSS. III, D. 65 [date of the MS. samvat 1831 i.e. 1775 A.D.] and 10194.

दुत-दान-रत्न—MS. I. E. 52 [date of MS. samvat. 1878 i.e. 1812 A.D.].

नैमित्तिक-प्रयोग-रत्नाकर—MS. I. E. 52 [date of MS. 1878 i.e. 1812 A.D.].

प्रयोग-रत्नाकर, MS. I. E. 54 A [date of MS. 1878 i.e. 1812 A.D.]

महादर्श, MSS. 8, F. 4 (no. 11336) and 5720. 7. G 1. (both incomplete).

दीप-प्रकाश and its commentary शब्द-प्रकाश, MSS. 57. E. 5. (G. 979) and 57. E. 5. (G. 961). As noted above (p. xxi), Prāṇamañjarī also wrote a treatise of the same name on the same subject.

It may appear curious that both husband and wife wrote two treatises of the same name, but one of the introductory verses of the Sudarśana (no. 3) clearly states that Prāṇamañjarī composed a treatise called Dīpa-prakāśa on Rājarājes'vara while from the MS. of the Dīpa-prakāśa belonging to the Royal Asiatic Society of Bengal it is absolutely certain that Premanidhi also composed a treatise called Dīpa-prakāśa dealing with the same topic.

Calcutta Sanskrit College,—

शब्दार्थ-चिन्तामणि, comm. on the सारदा-तिलक, Tantras, no. 95.

India Office Library :—

प्रयोग-रत्नाकर or भक्त-व्रात-सन्तोषक MS. 2595. According to Aufrecht, he composed some other treatises also ; see Catalogus Catalogorum, vols. I. and II., *in loco*.

In his *Dīpa-prakāśa*¹ as well as his own commentary on it, viz., *Sābda-prakāśa*,² he himself gives the date of their composition as the Śāka year 1648 i.e. 1726-27 A.D. In another work of his, viz. the *Sābdārtha-cintāmaṇi*, the date of composition is given as 1737 A.D.³ So there can be no doubt that Premanidhi flourished during the first half of the eighteenth century, and therefore, his wife, too.

Bhandarkar Oriental Research Institute :—प्रयोग-
रत्नाकर, MS. no. 1133 of 1886—92.

1. Royal Asiatic Society of Bengal, 57. E. 5, fol. 42 (a-b)—इत्थं दीप-प्रकाशः कुमति-निरसनो नग-जलधि-रस-हमा-प्रसाद्ये तु शाके मार्गे कृष्णे च पक्षे निशिभव-तिथौ नन्दभू-दीननाभ-प्रेम्णा केनापि [एतेन एकोनविंशति-दिनैः कृतोऽयं ग्रन्थ इत्युक्तम् comm.] बह्वचरमय-तनुतामादधानः सम्पूर्णः । Then after two verses is given the concluding verse of the work—यस्योदयोतमती, etc. (*vide supra*) and after the colophon इति श्रीमन्निधि-शर्म-निर्मितो दीप-प्रकाशः सम्पूर्णः[ता]मगमत् ॥

The date of the MS. is given as 1785 samvat i.e. 1729 A.D. So the word जलधि above cannot mean 7 as in that case the date of the MS. would be earlier than the date of the composition of the work.

2. RASB., MS. 57. E. 5—

इत्थं शब्द-प्रकाशश्चरण-करुणया राजराजेश्वरस्य स्त्रीयामौष्ठ-दातुर्नग-जलधि-रस-हमा-शाके माघ-मासे । कृष्णाष्टम्यां सम्पूर्णः परपर-रुचिरार्थस्य लाभावबोधो मूलः, etc. Then after three verses are given the concluding verse—यस्योदयोतमती सती, etc., and the colophon इति श्रीमत्-प्रेमनिधि-शर्म-निर्मित-दीप-प्रकाश-टिप्पण-भूत-शब्द-प्रकाश-ग्रन्थः सम्पूर्णः ।

3. MS. no. 4956 of the Raghunath Temple Library of His Highness the Maharaja of Jammu and Kashmir, fol. 362.

CRITICAL ACCOUNT OF THE MSS. OF THE TEXT TANTRARĀJA.

As we are here directly concerned with only the first paṭala of the Tantrarāja Tantra out of the total thirty six, the critical account given here is short and principally of the MSS. of this paṭala only and not of those of the entire Tantrarāja.

Of the six MSS. used for this edition of the first paṭala of the Tantrarāja, A is very corrupt and B is, on the whole, good. Of C and D, C has better readings, though it is not at times clearly legible. Both have, on the whole, good appearance. E up to verse 50 is found in a rather damaged condition. F is fairly good, though at times its readings cannot be deciphered. A and B are written in Telugu script and the rest in Devanāgarī.

CRITICAL ESTIMATE OF THE MS. OF THE COMMENTARY SUDARŚANA.

The Sudarśana of Prāṇamañjarī has been catalogued in the Descriptive Catalogue of Sanskrit MSS. in the Sanskrit College, Calcutta, (vol. V, Tantras) under the heading सुदर्श-नेत्र-पटल । The source of the mistake is the last line of the concluding verse of the commentary, अन्वर्थाख्यान-सुदर्शनेऽत्र पटलः पूर्वोऽप्यपूर्वो गतः (p. 74). Evidently सुदर्शनेऽत्र पटलः has been misread as सुदर्श-नेत्र-पटलः, while the correct reading is सुदर्शने अत्र पटलः, etc. It is perfectly clear from one of the introductory verses (no. 5) and other references, (e.g., p. 53, l. 15) that the name of the commentary is सुदर्शन, and not सुदर्श-नेत्र-पटलः ।

The writing of the MS. of the Commentary Sudarśana is, on the whole, legible, though at times the readings

cannot be deciphered. It has an old appearance. Throughout the MS. the visarjanīyas have been dropped and anusvāras and e-kāras indiscriminately used. The ta-s have the annoying look of tta-s, sa-s that of pta-s and ākāras of ref-s. It is full of mistakes of various sorts, such as, omission or careless insertion of letters, putting in words or sentences in wrong places, etc. (See appendix, pp. 107ff). Besides these, there are some other mistakes noticed in the body of the work, with my own suggestions. Both the queried parts and the suggested readings have been given within square brackets []. In some cases, however, no suggestions for improvement could be made ; so, these have been left simply queried. The MS. consists of forty-five folios " of which three are missing¹ ; according to the scribe, there were four more folios at the end.

It has been stated in the preface that some readings (viz. twelve) of the Text as given in the commentary have not been incorporated by me in the Text of the Tantrarāja but have only been noted in foot-notes, as they are not found in any one of the six MSS. of the Text consulted by me. The following are those twelve cases :—

I. ततो ह्योः, v. 9d. While this reading is not found in any one of the MSS. consulted, the reading तयोर्ह्योः is found in all of them except one (A)². So in accordance with our principle, the latter reading has been accepted though it does not seem to make a clear sense. ततो ह्योः, on the other hand, makes a good sense.

1. See f. n. 1, p. 24 ; f.n. 2, p. 55.

2. For this and other variant readings, see pp. 77-81.

II. तच्छब्दे प्रतिपादनात्, v. 21d. The commentator herself accepts both this and तच्छक्ति-प्रतिपादनात्¹ as alternative readings and states that both mean exactly the same thing. As really both of them are equally good and again, as all the six MSS. unanimously give us the reading तच्छक्ति-प्रतिपादनात्, this latter reading has been accepted.

III. यत्तत्-स्पृष्टं, v. 34d. This reading is not found in any of the MSS. used. Of the six MSS. two (B and D) give the reading यत्तस्तेष्टं ; two (A and C) स्पृष्टं while the remaining two (E and F) पृष्टं । Of these three readings, द्वष्टं gives the best sense. So it has been accepted. The reading of the commentary also is a good one.

• IV. चत्वारि योजयेदाद्यान्, v. 41c. It has not been accepted for two reasons : (1) चत्वारि, as an adjective to आद्यान्, is grammatically wrong as Prāṇamañjarī herself admits (p. 31) ; (2) none of our MSS. gives exactly the same reading. We find three different readings in the MSS. :—चतुरो योजयेदाद्यान् (B) ; चत्वारि योजयेद्विद्वान् (A-C-D-F) and चत्वारि योजयेदाद्य' (E). The reading चतुरो योजयेदाद्यान् has been accepted, because this reading is grammatically correct and also suits our context best. But the reading चत्वारि योजयेद्विद्वान् leaves out the sense of आद्यान् altogether and the mention of विद्वान् in the verse is quite unnecessary. The third reading चत्वारि योजयेदाद्य' is grammatically incorrect. As the word चत्वारि appears in five MSS., it could have been accepted but it was not, as in none of the MSS. recording चत्वारि the word following योजयेत् is a satisfactory one.

V. सिद्धये, v. 58b. It is not found in any of the six MSS. while स्रष्टव्ये occurs in all of them. So साधने has

been accepted. The reading सिद्धये (निमित्तार्थे चतुर्थी) is, however, better from the grammatical point of view, because निमित्तार्थे समन्वी in साधने does not involve any idea of संयोग or समवाय योग which it ought to have done in accordance with the vārtika योगः संयोग-समवायात्मकः on the aphorism of Pāṇini निमित्तात् कर्म-योगे (2. 3. 36 ; SidKau. 633, p. 157).

VI. सङ्कुल्यान्¹, v. 54b. It is not found in any of the MSS.; so it has not been incorporated in the Text. The reading सङ्कुलं, though given in one MS. only (viz. A), has been accepted, as the other reading स-कुल्यान् given in other MSS., is grammatically wrong, the word कुलं being always neuter. The reading of the commentator is equally good.

VII. मन्त्रं, v. 60d. This reading is not given in any of the MSS. Two different readings are found in them, मन्त्रे (A-B-C-D) and मन्त्र (E-F). None of these two is happy, because in both the cases we have to supply the word मन्त्रं as an object of the verb अनादृत्य । Further the use of the seventh case-ending in मन्त्रे is not happy. None of these two being adequately expressive, the reading that is found in the larger no. of MSS. (i.e. मन्त्रे) has been accepted. The reading मन्त्रं given by the commentator is, however, better, as it makes the meaning clear without necessitating the supply of any other word as an object of अनादृत्य ।

VIII. एवं धनर्ष-शुचिस्तु, v. 61c. Here the commentator does not exactly give the reading एवं धनर्ष-शुचिस्तु ; she gives this on a previous occasion where she quotes the

1. The passage concerned in the commentary (p. 46) does not contain the exact word सङ्कुल्यान्, but runs as follows “न तु सङ्कुल्यासु कश्चिदपि परित्यजेत्” ।

second line of the verse (p. 40)¹ ; and, therefore, there is no doubt that this is the reading she accepts. But it is not found in any of the six MSS. while the reading given by me is supported by all of them. Further the reading तत्तात् of the MSS. makes a better sense, because an हेतु-हेतुमज्ञाव (relation of ground and consequence) between the first and second lines of the verse seems to suit the context better. धनर्थ-शुद्धि and ऋण-विशुद्धि mean the same thing.

IX. सर्वज्ञः, v. 61d. It was not accepted for four reasons. Firstly, the commentator herself gives the reading सर्वतः on a previous occasion where she quotes this verse (p. 40). Secondly, here too, from the meaning she gives, it seems that she really meant सर्वतः and not सर्वज्ञः ; probably, the scribe is to be blamed for this mistake. Thirdly, her reading finds no support in any of the MSS. while all of them read सर्वतः given by me. Finally सर्वतः gives a better sense.

X. मूलं, v. 67b. Though the folios of the MS. dealing with this part of the commentary are missing, still there is no doubt that the commentator accepts the reading मूलं instead of विद्यां, for her quotation of the line elsewhere (p. 11, l. 17) contains the word मूलं. Both the readings मूलं and विद्यां are equally good ; but the former is not found in any of the MSS. consulted, while the latter occurs in all of them. So the latter has been accepted.

XI. जपादङ्ग, v. 79a. It has not been accepted because (1) it is not found in any of the MSS. consulted whereas all the MSS. are unanimous with regard to the reading जापात् ; (2) the meaning of both is, however, the

1. "एतं धनर्थ-शुद्धिस्तु कार्यं सर्वेषु सर्वतः"।

same ; and (3) the short syllable in जपात् violates the metrical principle “वि-चतुष्पादयोर्द्ध्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः”¹ though this is not always strictly observed.

XII. नमस्कुर्यान्, v. 100b. The reading नमस्कुर्यात् has been accepted as it is supported by all of our MSS., while नमस्कुर्या of the commentary is not found in any one of them. नमस्कुर्या is, however, better, because according to v. 95 the following five verses (i.e., 9d-100) constitute a stava and in a stava the first person is generally used ; particularly here the use of the word ने in v. 100 c is consistent with this reading.

Following the principle which has worked out well in the rest of the work, I did not incorporate these twelve readings of the commentary. It is, however, clear from the above discussion that these readings are at times better than those of the six MSS. consulted. The fact that they have been placed in foot-notes does not mean that they are of inferior merit ; it simply means that they are not found in the MSS. of the Text consulted and following strictly as I have done the principle mentioned in the preface, I have been compelled to leave them out of the Text.

1. Śrūta-bodha, v. 10.

TEXT

तन्त्रराज-तन्त्रम्

प्राणमञ्जरी-कृत-तन्त्रराज-सुदर्शनाख्य-टीका-सहितम् ।

[टीकाकृतो मङ्गलाचरणम्]

श्रीराजराजेश्वराय नमः ।

अनीशोऽपि श्रीशो विभुरगति-पुंसां गतिकरोऽ-

पवर्गाद्यं यस्मात् फलमलमसूतेऽपि (?) विमलम् ।

अमङ्गे तुर्नाना-विमतिरपि सत्यार्थ-मतिदः

महायः कोऽप्यं षोऽत्र तु भवतु मे हंहय-पतिः ॥ १ ॥

श्रीकार्तवीर्य-पदराडिह योग-रूढ्या

स्वीयेष्ट-देवमिव केवल-योग-युक्त्या ।

तच्छक्तिमप्यभिवदत्यत उद्यमोऽयं

श्रीसुन्दरी-भजन-कल्प-विवेचने मे ॥ २ ॥

श्रीराज-राजेश्वर-कल्पमुक्ता

दीप-प्रकाश-प्रमुख-प्रबन्धैः ।

श्रीतन्त्र-राजार्थ-सुदर्शनेन

तच्छक्ति-कल्पं विवृणोमि किञ्चित् ॥ ३ ॥

न तन्त्रार्थं जाने क्व च भवति तद्वाज-विषमा-

र्थ-बीधाशा दूरे बत गतवती टिप्पण-कथा ।

(२)

तथापेयषा सिद्धिं व्रजति यदि तर्हि ध्रुवमहो
सुगुर्विष्ट-प्रेमामर-तरुरिहाऽऽस्ते स-करुणः ॥ ४ ॥

याते मुक्ति-पदं सुदर्शन-सुतेऽष्टङ्मांस-मेदोमये
पूर्ण-श्रीश-सुदर्शनावतरणांघ्रि-प्रेम-माहात्म्यतः ।

विद्वन्मानस-राज-हंसमपरं श्रीमत्-पति-प्रेमतः

श्रीतन्त्रार्थ-सुदर्शनं नवमहं कुर्वेऽक्षरालीमयम् ॥ ५ ॥

यस्याः कोऽपि च हर्ष-देव-विबुधस्तातः प्रसूः श्रीमती
ख्याता हर्षमतीति गितः (?) कूर्माचलो जन्म-भूः ।

विद्वत्-प्रेमनिधेः तृतीय-वनिता श्रीप्राणमञ्जर्यहं

कुर्वे गोपित-तन्त्रराज-विषमार्थ-व्रातमाशु स्फुटम् ॥ ६ ॥

— — —

तन्त्रराज-तन्त्रम् ।

प्रथमः पटलः ।

अनाद्यन्तोऽपराधीनः स्वाधीन-भुवन-त्रयः ।

जयत्यविरतो व्याप्त-विश्वः कालो विनायकः ॥१॥

तन्त्रराज-सुदर्शनम्

अथ श्रीपति-गणपति-दिवाकर-देवी-महेश्वरात्मक-पञ्चायतन-
देवतानां तदवान्तर-भेदानां चानन्तत्वे नोपास्य-देवताऽनैयत्येऽपि
स्वस्व-पूर्व-पूर्व-कर्म-वैभव-भव-रुचि-वैचित्र्येण श्रीमन्निपुर-
सुन्दरी-चरण-परिचर्या-तरीत एवापार-संसार-सिन्धु-मुत्तितीर्षूणां
साधकानामपर-नाना-तन्त्र-गवेषण-तदेक-वाक्यता-करणादि-
क्लेश-परिहारेणाभीष्टार्थ-सार्थ-सिद्धि-चिकीर्षया परम-कारुणिको
भगवान् श्रीसदाशिवः पर-तन्त्रानपेक्ष-तन्त्रराज-निर्माण-कामो
भगवतो निर्विघ्न-ग्रन्थ-समाप्तेः स्वेच्छा-मात्रत एव सम्भवेऽपि विघ्न-
नाशनाधिकारस्य गणेश-रूप-मूर्ति-विशेष एवास्तीति ध्वनयितुं
विनायकत्वेन स्वात्मन एव नमस्कारात्मकं मङ्गलं निर्माय
पिपठिषूणां निश्चल्युह-ग्रन्थ-परिपूर्त्यै भगवतापि गणपति-प्रणति-
रूपं मङ्गलमनुष्ठितं का कथाऽस्माकमिति लोकान् शिञ्चयितुं च
तदादौ निबध्नाति—अनाद्यन्त इत्यादिना । अथवाऽनेन
श्लोकेन पञ्चानामप्युक्त-श्रोतव्यादि-देवतानां जयत्यर्थ-‘[कर्मत्वं ?
कलत्वं]’ विवक्षितम् ।

अथ सर्व-कर्मारम्भे श्रीविष्णु-स्मरणानुष्ठानस्य सकल-श्रुति-
स्मृति-सिद्धस्य रक्षायै अध्येतृणां तत्-सिद्धये च विष्णोः, ग्रन्थ-
कर्तृत्वेन शिवस्य, ग्रन्थ-प्रतिपाद्यत्वेन शिवाया वक्ष्यमाण-दिशा
अवश्य-स्मरणीयत्वेऽपि कुतो रवेरप्रस्तुतस्य स्मरणमिति चेत्, भैवं,
ग्रन्थ-समाप्ति-विघटक-रोग-दारिद्र्यादि-ध्वंसासाधारण्यस्य तत्रापि
सत्त्वात्, शक्यते च सोऽपीतो बोधयितुं, वेरुणस्य नायकत्वात्
अरुण-कर्तृक-रथ-नियामकत्वाच्च । कालत्वञ्च क्षण-घटिकादि-काल-
निर्वाहक-गतिकत्वात् । अनादेरपि सान्तत्वम् अनन्तस्यापि सादित्वं
प्रागभाव-ध्वंसयोर्दृष्टं न जातु जयत्यर्थं [कर्म ? कर्तृ] त्वमतस्त-
दुभयोपादानम्, ईदृशस्य मध्य-होनत्वमार्थिकमिति तन्नोक्तम् ।
अनाद्यन्तस्याप्यत्यन्ताभावादेर्नोत्कर्षः इत्यतोऽपराधीन इति ।
अत्यन्ताभावो हि प्रतियोग्यनधिकरणताधीनाधिकरणताकस्तत्-
प्रत्ययाधीन-प्रत्ययकश्च, असौ तु नैवम् । असु वा परानधीनत्वं,
स्वाधीन-त्रिलोकीकत्वं तु नास्य जडत्वात् संभावितम् ।
यद्वाऽनादेः संसारस्यान्तो नाशो यस्मात्, यद्विषयकोपासनया
अनादि-प्रवाहकस्य संसारस्य नाश इति यावत् ।

ननु अधीनं भुवन-त्रयं यस्येत्यवश्याभ्युपेय-बहुव्रीहि-
गैवोक्त-विवक्षितार्थ-लाभेन स्व-पदमनतिप्रयोजनकमिति चेत्,
एवं तर्हि सु सम्यगाधिर्यत्वेत्येवंभूतं (स्वसाम्य-पर-पयोपेनं ?)
भूतं च भुवन-त्रयं येनेत्येवमसु विग्रहः । उक्तार्थसु अपराधीन
इत्यत्रापरे अधीना यस्य' इति विग्रहस्यापि 'न पराधीन' इति
विग्रहस्येव विवक्षितत्वाच्छक्यते लब्धुमिति किमनुपपन्नम् ।
अविरतं सर्वदैव संसारोत्पादनादि-कर्मसु व्यासक्तो न पुन-
स्तत्राङ्गीकृत-विरामः । अत एव संसारोऽनादि-प्रवाह इति

गीयते । अविरतस्यापि जल-प्रवाह-पवन-परमाण्वादि-कर्मणो जयत्यर्थानाश्रयतयोक्तं व्याप्तविश्व इति । कालस्त्रुटि-पल-घटिकादि-महाप्रलयान्तः । विगतो नेता यस्येत्यस्यार्थस्यापराधीन-पदेनैव प्राप्ततया विशिष्टो नायक इति योगार्थ-रूढिभ्यां गण-पतिरत्र तत् पदेन विवक्षितः ।

प्रस्तुत-तन्त्र-निरूप्य-देवतायाः काल-रूपताया वक्ष्यमाणतया कालात्मकत्वेन वा स्व-स्तुतिरत्र विवक्षिता, तत्राप्युक्त-विशेषणानां निरपवादं प्रवृत्तेः । अविनायक इति अकार-प्रसङ्गेन अवेः सूर्यस्य नायको नयन-कर्ता प्रेरक इति यावत्, सूर्य एव वा क्षण-घटिकादि-काल-ज्ञापकतया नायको यस्य इत्यर्थः ।

विष्णु-रूपात्मकत्वेन वा स्व-स्तुतिर्विवक्षिता । विः पक्षि-विशेषो गरुडो नायको नेता यस्य स तथा, वेर्नायक इति षष्ठी-तत्पुरुषो वा । कालो मेघ-श्यामः । अपरः स्वतोऽभिन्नः, भक्ति-विशेषादिना स्वतोऽपरत्वं स्व-तादात्म्यमिव प्राप्तो यः स्व-भक्तस्तदधीनः ।

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

इत्यादि-वचनैर्भक्ताधीनत्व-ज्ञापनात् । एतेन कर्मणामाद्यन्त-भागं भगवत्-स्मरणमावश्यकं

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञ-क्रियादिषु ।

न्यूनं संपूर्णतां याति—॥

इत्यादि-स्मार्तार्थोऽनुगृहीतो भवति ।

तत्तदग्रन्थाध्ययनारम्भे तत्तदग्रन्थ-कर्तृ-स्तुतिरप्युचितेति सूचयितुमेतदध्येतॄणां तत्-सिद्धये श्रीशिवात्मकस्य स्वस्यैव वा

स्वरूपेण सुतिरत्र विवक्षिता । काल-पदस्य रुढेः शिवे सत्त्वात् । विनायकत्वानाद्यन्तत्वादिकं सकल-सुख-साधारण्येन शक्यते योजयितुम् । यद्वा, न विद्यते पर उत्कृष्टो यस्याः सकाशात् सा अपरा सर्वोत्कृष्टा प्रसुत-देवी, तदधीनः । किं वा, उः शिवस्तत्-परेति प्रसुत-देवी-परम्, अनाद्यन्तेति तु शिवस्य देव्या वा, विशेषणं संभवति । विशेष्य-गतं त्वनाद्यन्तत्वं व्याप्त-विश्वत्वं नैवाधिगम्यम् । नहि विश्वान्तर्गत-भूत-भावि-पदार्थावस्थिति-कालासम्बन्धिन-स्तद्वाप्यत्वं सम्भवदुक्तिकम् । ईदृश-कालस्यापि जयत्यर्थं सम्बन्धे का कथा यदधीनोऽयं तस्याः समुत्कर्षः । एतावता यद्देवताया यत्र ग्रन्थादिश्चिकीर्षितस्तत्वादी तत्-सुतिरेव समुचितेति ध्वनितम् । कालस्यैव प्रसिद्धस्य विशेष्यत्वेऽपि उ-परायाः शिवानु-रक्ताया अधीनत्व-कथनात् सृष्ट्यादि-कालस्तत्-कर्तृक इति तदुत्-कर्षे कैमुतिक-न्यायेन काल-गताधीनता-निरूपिकाया उत्कर्षे-ऽवगते सुतरां यन्निरतेयं तस्य तथात्वमधिगम्यते इति शिवः शक्तिः कालस्त्रितयमपि जयतीत्यर्थः पर्यवस्यति ।

अपरे तु, अकारेण अम्बुनिलावनीनां प्रथम-प्रथम-नाम-वर्ण-संग्रहेणात्र क्रमेण सकार-ककार-लकारा विवक्षिताः । नकारेण नभसः प्रथमाक्षरेण हकारः, तदनन्तर-ऋस्वाकारेणाग्नि-नामैक-देशेन रकार-चतुर्थस्वरो तदनन्तर-दीर्घाकारेणाऽऽकाश-नामैक-देशेन बिन्दुर्विवक्षित इति । एते वर्णा आद्यन्तेषु प्रथम-द्वितीयादि-स्थानेषु यस्यैव्यं वंभूतो वर्ण-समुदायो जयति । एतावता तृतीय-खण्डस्यैव स्वारस्येनोद्गारेऽपि आहत्यनुपूर्वो-भेदाभ्यामेत एव वर्णा द्वितीय-प्रथम-खण्डयोरपीति तावृष्य, दृत-प्रायो । अपरा भुवनेश्वरी-बीजं त्रिष्वपि बीजेषु घटकतया अधीनमिव

भगवन् ! सर्व-तन्त्राणि भवतोक्तानि मे पुरा ।

नित्यानां षोडशानां च नव तन्त्राणि सर्वशः ॥२॥

यस्येति तद्विशेषणम् । पञ्च-भूतानामिव प्रोक्त-वर्णात्मकानां सर्व-
विश्व-सम्पादकत्वात् स्वाधीनेत्याद्यपि तथा । अ-वि-रतोऽग्नि-विधु-
रविभिर्व्याप्तं विश्वं येनेत्यपि तथा । खण्ड-त्रयस्याग्न्यादेः (तेषां
त्रय ?) रूपताया व्यक्तत्वात् । कालात्मकतायाः प्रस्तुत-देवताया
वक्ष्यमाणत्वात् कालेति स्पष्टम् । अर्क-विधुः स्वगत्या ज्ञापकौ
नयन-कर्तारौ वा यस्यामावविनायकः, कालद्वारा वर्ण-विशेषणम्,
तथा च प्रस्तुत-देवतं वा त्वं श्लोकं जयत्यर्थ-वत्त्वेन प्रतिपाद्यते ।
यद्वा पञ्चदश-संख्यावानिति (?) कालपदार्थस्तद्विशेषण-ककार-
ऋस्वाकार-दीर्घाकार-पञ्चक-सकारैः पञ्चदश-संख्याया अर्श-आद्यच्चा
तद्वृत्तायाश्चाधिगन्तुं शक्यत्वादिति वदन्ति । अतोऽविः
सूर्यो जयति यतोऽमावृत्तानाद्यन्तत्वादि-विशेषणक्रान्त इत्यर्थः ।
इति पञ्चायतन-देवतानां नमस्कार-करणम् ॥१॥

मङ्गल-निर्माण-निबन्धयोरनन्तरं तन्त्र-निरूपणीयार्थ-मार्थं
विवक्षुः

“नचाशुश्रूषवे वाच्यं नाभक्ताय न चाधिर्न”

इत्यादि-निषेध-शास्त्रस्य मयैवोल्लङ्घने

“मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः”

इत्युक्त्या परेऽपि देशिका यतस्ततः प्रचारयिष्यन्तीत्यभिप्रेत्य
नहि मयाऽप्यशुश्रूषवे कथितमिदं तन्त्रमिति बोधयितुं देव्याः
शुश्रूषां दर्शयति—भगवन्नित्यादिना । अतथा-भूतस्यैक-तन्त्र-
कथनेऽपि न पाटवं सम्भवति कैव कथाऽखिल-तन्त्र-कथने

तेषामन्योन्य-सापेक्ष्याज्जायते मति-विभ्रमः ।

तस्मात्तु निरपेक्षं मे तन्त्रं तासां वद प्रभो ! ॥३॥

इत्यभिप्रेत्य तादृश-कथन-योग्यता-सूचकं रूपं सम्बोधनेन दर्शितम् ।
सर्व-तन्त्राणि—सकल-देवता-प्रतिपादक-यामलोड्डामर-प्रभृति-
 तन्त्राणि । षोडश-नित्यानां स्वयमेव स्पष्टी-करणीय-संज्ञाना-
 मेवासाधारण-विषयाणि च मन्दरी-हृदय(१) नित्या-षोडशका-
 र्णव-(२)चन्द्र-ज्ञान-(३)मातृका-तन्त्र-(४)सम्बोहन-तन्त्र-(५)वामके-
 श्वर-तन्त्र-(६)बहु-रूपाष्टक-(७)प्रस्तार-चिन्तामणि-(८)मेरु-प्रस्तारा-
 भिधानानि(९)नव तन्त्राणि च भवतोक्तानि । मौल्यकारः सर्व-
 तन्त्रैः सह नव-तन्त्राणां समुच्चायकः ॥२॥

तर्हि किमंशे जिज्ञासेत्यत्राह—तेषामित्यादि । तेषां सर्व-
 तन्त्राणां नव-तन्त्राणाञ्च । मति विभ्रम इति । यथा हि पूर्वोक्त-
 तन्त्राणाम् अन्यतमस्य तदन्यतमापेक्षां कृत्वा प्राप्यार्थं न
 नैराकाङ्क्षं भवति, तथा तदतिरिक्तस्याप्यपेक्षा किमस्ति नवेति
 व्यामोहो भवतीति, अनूक्तानामपि तन्त्राणां सर्वत्रापि समुच्चय
 एव आहोस्वित् कचिद् विकल्पोऽनुकल्पोऽपि वा भवतीति च
 शङ्का भवतीत्यर्थः ।

यत्तु नव-तन्त्राणामेव परस्पर-सापेक्ष्यान्मति-विभ्रमं वर्णयित्वा
 तन्निरपेक्ष-तन्त्रस्यैव जिज्ञास्यत्वमिति, तन्न, तथा सति नवातिरिक्त-
 तन्त्र-सापेक्षत्वेन पूर्णत्वानापत्तेः, मति-विभ्रम-सामान्याभावाना-
 पत्तेश्च, सर्व-तन्त्राण्युक्तानीति कथनस्य निष्प्रयोजनत्वापत्तेश्च ।
तस्मादुक्त-तन्त्राणां व्यामोहकत्वं हेतु-भूतं परस्पर-सापेक्षत्वं
 यत्र नास्ति तादृक् तन्त्रं मे परम-प्रेम-पात्र-भूतायां निकटे वदेति

प्रथमः पटलः

शृणु कादिमतं तन्त्रं पूर्णमन्यानपेक्षया ।

गोप्यं सर्व-प्रयत्नेन गोपनं तन्त्र-चोदितम् ॥४॥

प्रार्थना देव्याः श्रीशिवं प्रति । अपर-नैरपेक्षेण तन्त्र-प्रणयने
मम सामर्थ्यं नास्तीति यदि ब्रूयात् तत्राह—प्रभो इति ॥३॥

उत्तरयति—शृण्वित्यादिना । अन्यथा अरख्यकदितं स्यादिति
भावः । तन्त्रं स्वतन्त्रमंज्ञं पूर्णं पूर्णमंज्ञं रूढ्या, अत एव तन्त्र-
राजेति पूर्णतन्त्रेति स्वतन्त्रतन्त्रेति कादिमर्तति चत्वारि नामान्यस्य
तन्त्रस्येति प्रामाणिकाः ।

न केवलं रूढ्यैव तथा नामकत्वमस्य किन्तु योगेनापीत्याह—
अन्यानपेक्षयेति । तथा च स्वतन्त्रत्वमपि अन्यानपेक्षया
तन्त्रान्तर्गतकर्षादिकानपेक्षया । तन्त्रान्तरतो नवीन-रोत्या
अयणादिति यावत् । उभयान्वये उत्तरान्वये वा अन्तर एवोपादानं
तन्त्रपदस्य स्यादिति शङ्कया प्रमिद्व-नाम-चतुष्टय-मध्ये नाम
त्रयस्यैव कथनं न तु नामान्तरस्यापि, नापि तदर्थ-विवेचनं
कृतं कुतो नेति शङ्काया अव्युदासः, चतुर्थ-नाम्नस्तदर्थस्य च
कथन-परतया मूल-योजनात् । तथा पर-तन्त्रानपेक्षत्वमेव पूर्णं
तन्त्रत्वमत्र बोध्यम् । गोप्यं ध्येयं न प्रकाश्य, मति सामर्थ्यं
परोऽपि यथा गोपयति तथाऽनुष्ठेयं, न तूदासीनतया स्थेयम् । ननु
तदर्थं ज्ञातरि तत्-प्रकाशनेन न कोऽपि विध्यतिक्रमः स्यादित्यत्राह—
तन्त्रेति । तथा च तन्त्र-शास्त्रे गोपनस्य विहितत्वात् तदतिक्रमे
दोषः स्यादेवेत्यभिप्रायः । यत्तु—

“वृत्तजार्णान् निखेदङ्गैर्वीरतस्त-क्रम-योगतः”

इत्यादि-रीत्या प्रसुते तन्त्र एव चोदितं गोपनमनुष्ठेयमिति

मनोरमाज्ञतोक्तम्, तत्र युक्तं, संपूर्ण-तन्त्रस्यैव साम्प्रतं गोपनाभ्यनुष्ठानात्, तस्य च तादृश-प्रकारेण गोपनसमाश्रयत्वात्, पूर्व-पूर्व-साधकैस्तथाऽननुष्ठितत्वात् । अत एव भगवतापि अतिरहस्य-भूत-मन्त्रोद्धार-प्रकारादेरेव तादृश-प्रकारेण गोपनं स्वीकृतम् ।

न चेहापि मन्त्रादिक-मात्रं गोप्यत्वेन विवक्षितं न सम्पूर्णं तन्त्रमिति वाच्यम्, मन्त्रादेरप्रस्तुतत्वेन तन्मात्र-परत्वं अन्य-गोरव-प्रसङ्गात् । तस्मात् पुस्तकदान-तदर्थीकरणात् तत् सङ्केता-प्रकाशनादिना सम्पूर्णं तन्त्रमेव गोपनीयमित्यभिप्रायः ।

यत्तु संपूर्णमेव तन्त्रं व्याकुल-श्लोकेर्भगवता कृतं सर्व-भुवि तथैवावतीर्णमपि पण्डितैरेवं कृतमिति मतं, तदपि न, एवं तर्हि गोपन-विधानमिदं विफलं स्यात् । किञ्च “श्लोकेन” इत्यादि-श्लोकस्य व्याकुलाक्षरकत्वं न वा ? अन्तेऽत्र तन्त्रान्त-र्गतस्य गोपनानापत्तेः । आद्ये तन्त्र-वाचन-प्रकार-प्रदर्शक-स्यापि श्लोकस्य वाचनानापत्तेः । गुरु-परम्परागतस्येत्येति चेत्, एवं तर्हि तत एव सर्व-श्लोकानां वाचन-सम्भवेन तद्वाचन-प्रकारोपदेश-वैयर्थ्य-प्रसङ्गात् । अस्मन्मते चाव्याकुलाक्षरक-श्लोकादेक-श्लोकस्योपदेशरूपस्य वाचनं तेन च सर्वापर-व्याकुलाक्षरक-श्लोक-वाचनमिति भवति तत्-साफल्यम् । न च तद्वाचन-प्रकारादेवापर-वाचनं भविष्यतीति वाच्यं, गुरु-परम्परायाः प्रामाण्य-रक्षार्थमेव तदुपादान-साफल्यादिति तत्त्वम् ।

नन्वेवं तन्त्रमेव सकलमध्ययनाध्यापनादि-विरहावष्टं स्यात् ? न स्यात् । तन्त्र-चोदितमित्यनेन,

“न चाशुश्रूषवे वाच्यं नाशिष्टाय न दक्षिणे ।”

इत्यादिना तन्वान्तरे,

“नाभक्ताय कदाचन नाशित्वाय न दम्भाय”

इत्यादिना प्रस्तुत-तन्त्रे च प्रतिषिद्ध-व्यतिरिक्ताय दानस्या-
भ्यनुज्ञातत्वात् ।

अत्रेदं शङ्क्यते—एतत्-तन्त्रस्य यत्-किञ्चिदंशे किमन्यान-
पेक्षत्वम् आहोस्विदु यावदंशे ? तत्र नाद्यः पक्षः, इतर-तन्त्रेष्वपि
यत्-किञ्चिदंशे नैरपेक्ष्य स्थानपायात् । नहि वामकेश्वर-तन्त्रादावपि
सर्वोऽप्यर्थः पर-मापेक्ष एवोक्तः । नाप्यन्यः, प्रस्तुत-तन्त्रेऽप्यसम्भवात्,
नहि प्रकृतोपयोगितया कोऽप्यर्थोऽत्र परतो नेवोपादेयः । अत एव
“नान्नश्चाद्याक्षरेण चे”ति वक्ष्यमाण-मूलेनानामकानां पुंसां किं
नाम ग्राह्यमिति मन्दे ह तन्निगमार्थं

“ऋण-मिदरादि-योगेषु मन्त्रदाने विशेषतः ।

प्रसिद्धं नाम गृहीयात् प्रसुप्तो येन जागृत्यात् ॥”

इति तन्त्रान्तरमनुसृतं मनोरमा-कृता, निधि-कृतोऽप्येव-
मभिप्रेतम् । नापि अन्यस्मिन्तन्त्रान्तरे एतत्-तन्त्रानपेक्षयाऽस्य
पूर्णत्वमिति वक्तुमुचितं

“नित्यातिक्रम-दोषाणां शान्तैः मूलं शतं जपेत् ।”

इत्यादि-प्रस्तुत-तन्त्र-वचनानां तन्त्रसारादि-प्रामाणिक-ग्रन्थेषु देव-
तान्तरैष्वपि योजितत्वात्, पूर्णतायाः परकृतापेक्षायामप्यविधाना-
च्चेति । उच्यते—सकलदेवता-साधारण-यत्-किञ्चित्-सामान्य-शास्त्रा-
पेक्षणेऽपि देवता-विशेष-कल्पोक्तानामेतत्-तन्त्र-देवता-विषयक-
तन्त्रान्तराणां चानपेक्षणेनैव पूर्णत्वमस्य तन्त्रस्येति । अत
एवान्येषां तन्त्राणां परस्परापेक्षा-कृतमेव दूषणं तन्त्रान्तरा-
रम्भे बीजमिति प्रग्नोत्तर-वाक्याभ्यामध्यवसीयते इति दिक् ॥४॥

कथं कादिमतं नाम्ना तन्मे ब्रूहि महेश्वर !

कादि-कालीति शक्ती स्तः पुरा तत्तन्मते मया ॥५॥

प्रोक्तं तन्त्रे कादि-काली-मताख्ये तेन नामतः ।

शृणु तत्सर्व-तन्त्राणां राजानं सर्व-सिद्धिदम् ॥६॥

कादिमतमित्यादिना पूर्वं नामत्रयमुक्तं. तत्र स्वतन्त्र-पद-पूर्ण-पदयोरर्थ-कथनादवशिष्टं कादिमतेति नाम । किमिदं केवलं रुढिः ? किं वा योगोऽपोत्यभिप्रेत्य देवी पृच्छति—कथमिति । मयैतन्नाम-प्रवृत्ति-निमित्तं न ज्ञायते इति यदि ब्रूयात्तत्राह—महेश्वरेति । सृष्टि-स्थिति-संहति-कर्मणामनायासेन सम्पादकस्य महेश्वर्यशालिनो भवत एतन्नाम-प्रवृत्ति-निमित्त-रचनस्य कर्तुं शक्यतया तदज्ञानं न सम्भवतीति भावः ।

ननु कादि-मतेति नाम्नः पूर्वमभिधानान्तर्निर्वचनमेव पूर्वमुचितं, किञ्च, नाम-त्रय-निरुक्तिः स्वयमेव कृता, कादिमतेति नाम-निरुक्तौ प्रश्नापेक्षा कुतः कर्तति चेत् सत्यं, एतदतिरिक्त-नाम-निरुक्तीनां स्व-प्रतिपाद्य-ग्रन्थे उत्कर्ष-विशेष-व्यञ्जकतया स्वयमेव पूर्वं तदुक्तिः, एतन्नाम्नस्तु रूढत्वे ऽपि न क्षतिः, केवलं प्रश्नस्योत्तरं देयमिति न्यायादुत्तर-दानमित्यभिप्रायः । यद्वा रहस्यतरोऽयमर्थः प्रश्नं विना न निर्वक्तव्यः, यतो हि को ब्रह्मा तेन ऋखाकारः, किं वा कस्यादिः षोडश-स्वरवर्गः षोडश-नित्यात्मकस्त्वन्मय इति तत्-प्रतिपादकोऽयं ग्रन्थस्त्वदीय एवेति भवति रहस्यमिति भावः ।

उत्तरयति—कादि-कालीति । दृष्टान्तार्थोऽयमर्थः । यथा

कादि-संज्ञा भवद्रूपा सा शक्तिः सर्व-सिद्धये ।

तन्त्रं मदुक्तं भुवने नव-नाथैरकल्पयत् ॥७॥

काली-नामधेय-शक्ति विशेष-मत-प्रतिपादकं तन्त्रं मया कृतं लोके
काली-मतमिति नाम्ना प्रसिद्धिमागतं, तथा कादि-संज्ञायाः शक्तेर्मतेन
मया कृतस्य तन्त्रस्य नाम्ना कादि-मतमिति प्रसिद्धिस्तन्त्रस्यास्य लोके
जातेति । कं जलं तस्यादि पृथिवी तद्वर्णमत्र लकारस्य नलिता-
नामादिम-वर्णत्वं यतोऽस्ति ततः कादिगित्येतन्नाम, कस्य आदि
यस्मिन् यन्नास्तीति विग्रहाश्रयणात् । निधिकृतस्त्वेवमाहुः—
कस्य हिरण्यगर्भस्यादिरिति । यद्वा, कस्य जलस्य वर्णः ककार
एतद्विद्योद्धारं प्रथममुक्त इति तथात्वम् । यद्वा, वक्ष्यमाण-
नानाभेदेषु ककारादीनामपि भेदानामेतद्विद्यायां सत्त्वात् कादित्व-
मेतच्छक्तेरिति रहस्यम् ।

तन्त्रराज-पदमपि न केवलं रूढं किन्तु तत् सर्व-तन्त्राणां
षोडश-नित्या-विषयक-सकल-तन्त्राणां राजत्वादन्वर्थम् । राजत्व-
मेव कथमिति चेत् तत्राह—सर्व-सिद्धिदमिति एतद्विषयाणां
सर्वेषाम् अपि तन्त्राणाम् एतद्विषयकानुष्ठान-प्रकार-प्रकाशकत्व-
लक्षणायाः सिद्धिरेकत एव यतो गतार्थत्वं भवति ततोऽस्य
राजत्वमिति ॥५-६॥

अतः परमेतत्-तन्त्र-प्रचारो लोके कथं जात इत्याकाङ्क्षायामाह—
कादिसंज्ञेति । भवद्रूपा कादि-नामधेया सा अनिर्वाच्य-प्रभावा
शक्तिर्वक्ष्यमाण-स्वरूप-नव-नाथ-द्वारा मदुक्तमेव कादिमत-संज्ञं
तन्त्रं भुवने सर्वेषां साध्य-साधकादीनां सिद्धये स्वस्वाभिलषिता
प्राप्त्यर्थम् अकल्पयत् प्रचारयति स्म ॥७॥

तया तैर्भुवने तन्त्रं कल्पे कल्पे विजृम्भते ।

अवसानेषु कल्पानां सा तैः सार्धं व्रजेच्च माम् ॥८॥

आद्ये तन्त्रावतारादि द्वितीये नाथ-मण्डलम् ।

नित्योद्धारस्तृतीये स्याल्ललितार्चा तयोर्द्वयोः ॥९॥

नेयं रीतिरस्मिन्नेव कल्पे किन्तु कल्पे कल्पे प्रतिकल्पं नवनाथ
द्वारैव कादि-शक्तिस्तन्त्रमिदं भुवने प्रचारयति । ननु प्रतिकल्पं
नव-नाथ-द्वारा प्रचारणं तदा सग्राह्यं यदि कल्पान्ते तन्नाशः
सग्रादित्यत्राह—अवसानेष्विति । सा कादिशक्तिस्तैः नवनाथैः,
व्रजेत् व्रजति । इत्यञ्च प्रचारकाणां साधकानाञ्चाभावात्समिदं
तन्त्रं पुनः कल्पादावुक्त-दिशा कादि-शक्तिः प्रसारयतीति भावः ॥८॥

तच्छृणु कादि-मतमित्यादिकोक्त्यापि न तावत् सोल्लासं
शुश्रूषा समुदेति, यावत् तन्निरूपणीयार्थं स्व-जिज्ञासितत्व-प्रत्ययो
न भवतीत्यतः शुश्रूषा-सिद्धये तव जिज्ञासिता एवामी मयाऽत्र
निरूप्यन्ते इति बोधयितुं प्रथमत एवाग्रे निरूप्यार्थानादर्शयति—
आद्ये इत्यादिना । अवतार उत्पत्ति-पूर्वकी भुवने प्रचारः ।
आदिना गुरुशिष्य-लक्षणादिकम् । द्वितीये नाथ-मण्डल-प्रभृति,
न तु तावन्मात्रम् । नित्यानां षोडश-संख्यानामुद्धार-प्रभृति
तृतीये । नन्वेवमत्राप्यादि-पदमुपादेयं सग्रादिति चेत् सत्यं, एवं
तर्हि तन्त्रावतारादीति पदस्य तन्त्रावतारस्योत्तरोत्तर-तन्त्र-प्रचार-
सग्रादि मुख्य-भूतं कारणं गुरु-शिष्य-स्वरूपमित्यर्थः । तत्-पटले
प्रतिष्ठादि-निरूपणं तु प्रासङ्गिकमेवेति भावः । एवमग्रेऽपि यद्-

नैमित्तिकं तथा काम्यमर्चनं षष्ठ्यै भवेत् ।
 कामेश्वरी सप्तम्यै परतो भगमालिनी ॥१०॥
 नित्यस्निग्धा तु नवमे भेरुण्डा दशमे स्मृता ।
 एकादशे वज्रिवासिन्यथ वज्रेश्वरी मता ॥११॥
 त्रयोदशे भवेद्दूती त्वरिता स्याच्चतुर्दशे ।
 कुलसुन्दर्यतोऽन्यस्मिन् नित्यानित्या तु षोडशे ॥१२॥
 ततो नीलपताका स्याद् विजयाऽष्टादशे परे ।
 सर्वमङ्गलनित्याऽतो ज्वालामालिनि-संज्ञिता ॥१३॥

यत्-पटले यद् यदभिहितं तत्र तदेव मुख्यं तदितरत्तु प्रासङ्गिक-
 मेवेति आदि-पदाद्यनुपादानादवगम्यते इति । ततो द्वयोः
 तृतीयानन्तरवर्तिनोर्द्वयोः पटलयोः चतुर्थ-पञ्चमयोः । यद्यप्येका
 त्रिपुरसुन्दरी-पूजा तथापि ललितया सहैक्य-विवक्षया ललिता-
 पूजायास्तृतीय-खण्डे नैव वक्तव्यत्वाच्च ललिताचैत्युक्तिः ॥८॥

परतः सप्तमात् परस्मिन् द्वितीये अष्टमे इति यावत् ॥१०॥

अथ एकादशानन्तरे द्वादशतमे इति यावत् ॥११॥

अतः चतुर्दशादन्यस्मिन् अनन्तरभाविनि, पञ्चदशतमे इति
 यावत् ॥१२॥

परे अष्टादशात् परस्मिन्नेकोनविंशे । अतः इत्यत्रापि 'पर'
 इत्यनुषङ्गः, तथा च अतः परे एकोनविंशतितमात् परस्मिन्
 विंशतितमे इति यावत् । ज्वालामालिनि-संज्ञिता ज्वाला-

एकविंशतिमे चित्वा कुरुकुक्षा त्वनन्तरे ।
 त्रयोविंशे तु वाराही ध्यानानि तदनन्तरे ॥१४॥
 पञ्चविंशे मातृकाप्तिः षड्विंशे मन्त्र-वैभवाः ।
 सप्तविंशे श्वास-रूपम् अष्टाविंशे तु लोकता ॥१५॥
 अनन्तरे कुण्ड-कल्पमिस्तदूर्ध्वे होम-कर्म च ।
 एकत्रिंशे तदूर्ध्वे च होमाः काम्या महोदयाः ॥१६॥
 त्रयस्त्रिंशे तु पटले यन्त्राणि फल-भेदतः ।
 चतुस्त्रिंशे तु नर्माणि पञ्चत्रिंशेऽस्य वासना ॥१७॥

मालिनीति ऋखेकारान्त-पदेन संबोधित्वाच्छन्दोऽगुरोधाच्च पूर्वोक्त-
 क्रम-वैलक्षण्यम् ॥१३॥

अनन्तरे एकविंशतितमोत्तरभाविनि द्वाविंशतितमे । तदनन्तरे
 त्रयोविंशतितमादनन्तरे द्वितीये चतुर्विंशतितमे ॥१४॥

मातृकाभिर्जगद्गप्तिरस्तीत्यादिकं प्रतिपादितं पञ्चविंशति-
 तमाध्याये । श्वास-रूपं श्वास-स्वरूपं घटिकादि-घटकमित्यादिकम् ।
नित्याया लोकता सकल-लोक-स्वरूपत्वम् ॥१५॥

अनन्तरे एकोनत्रिंशत्तमे । तदूर्ध्वं तत एकोनत्रिंशत्तमा-
 दनन्तरे त्रिंशत्तमे । तदूर्ध्वं द्वात्रिंशत्तमे ॥१६॥

नर्माणि चमत्कारादि-कर्माणि । वासना विभाधनीयोऽर्थः ॥१७॥

षट्त्रिंशे स्वात्म-कथनमध्यायास्तत्त्व-विग्रहाः ।

प्रत्यध्यायं शत-श्लोकाः स्यादेवं तन्त्र-संग्रहः ॥१८॥

सुन्दरः सुमुखः स्वच्छः सुलभो बहु-तन्त्रवित् ।

असंशयः संशयच्छिन्निरपेक्षो गुरुर्मतः ॥१९॥

सौन्दर्यमनवद्यत्वं रूपे सौमुख्यता पुनः ।

स्मित-पूर्वाभिभाषित्वं स्वच्छताऽजिह्व-वृत्तिता ॥२०॥

स्वात्म-कथनमात्म-स्वरूपादि-कथनम् । अध्याय-पटल-पदयोः
पर्यायतां सूचयितुमिदानीमध्याय-पदेन पटलोपन्यासः । एवम्
उपदर्शितः तन्त्र-संग्रहः प्रस्तुत-तन्त्र-संगृह्यमाणोऽर्थः । तथा चैता-
वदर्थ-शुश्रूषावानत्र सावधानो भूत्वा शृणोत्वित्यभिप्रायः ॥१८॥

अत्र तन्त्रे प्रतिपाद्य उपासना-प्रकारः सर्वोऽप्युपासक-
मापेक्षस्तमन्तरंगैतन्निरूपणमरण्य-रुदित-प्रायं स्यात्, सोऽपि च
गुरु-सापेक्षः गुरु-मात्र-गम्य-सङ्केत-ग्रहमन्तरेण व्युत्पत्ति-सहस्रे-
णापि साम्प्रदायिक-प्रकारेणोपासितुमशक्यत्वात् । अतो गुरु-लक्षण-
पूर्वकं शिष्य-लक्षणमेव पूर्वमभिधातुमुचितमित्यभिप्रेत्य क्रमेण
तयोर्लक्षणमुपदर्शयति—सुन्दर इत्यादिना । अत्र गुरु-पदमपि
सुन्दरादि-पदवह्निशेषण-परमेव, विशेष्य-पदन्तु “एवंविधो गुरुर्ज्ञेय”
इत्यादि-द्वाविंशतितम-श्लोकस्थमेव गुरु-पदम् ॥१९॥

सुन्दर-पदस्य रमणायाङ्ग एव प्रसिद्धतया तदुपादानं नेह
कार्यमित्यभिप्रायेण तदर्थमाह—सौन्दर्यमिति । रूपे निन्दित-
त्वस्याभाव-मात्रमत्र विवक्षितं न पुनर्मनोहरत्वम् । तथा च,
तत्र काणत्वाभ्यत्वच्छिन्न-नासत्त्व-श्लेष्म-रोगादि निषिद्धं स्वापेक्षितं

सौलभ्यमप्यगर्वित्वं सन्तोषो बहु-तन्त्रता ।

असंशयस्तत्त्व-बोधे तच्छक्ति^१-प्रतिपादनात् ॥२१॥

गुरुत्वं यत्र चिकीर्षितमिति फलितार्थः । सुमुखत्वमपि न चन्द्र-
मुखत्वादिरूपं किं तु स्मित-पूर्वकाभिभाषण-स्वभावत्व-स्वरूपम् ।
तथा च क्रोधनत्वाभावो गुरोरुक्तः । लोके स्नान-शोचादिना शुद्ध एव
स्वच्छ-पद-प्रयोगेऽपि तदत्रानादेयमित्यभिप्रेत्याह—अजिह्वेति ।
जिह्वा-वृत्तिता कुटिलता परकीयानिष्ट-शीलतेति यावत्, एतेन
पर-गुण-दोष-विज्ञान-शीलताभाजः मुसेय्यत्वं सूचितम् ॥२०॥

सुलभत्वं दरिद्रादीनां भिक्षाद्यर्थं यतस्ततः प्रचरतामपि
सम्भवति, तथात्वं च नेह विवक्षितम् इतरभिप्रेत्याह—
सौलभ्यमिति । तथा च स्वल्प-सेवनादिनापि शिष्याणामभीप्सितं
माधयिष्यतीति भावः । बहुतन्त्रता बहूनि तन्त्राणि ज्ञान-विषयाणि
यस्य सः, बहु-तन्त्रविदिति यावत्, तत्त्वं च सकलागम-ज्ञान-
पूर्णेतरया सन्तुष्टत्वम् । तेन सतपि शिष्यादेर्देवाज्ज्ञानाद्वाऽप-
राधेन क्रोधं करिष्यतीति ध्वनितम् । असंशयत्वस्य बहु-तन्त्र-
ज्ञानवतामेव सम्भवादु बहु-तन्त्रविदित्यत एव गताथेत्वमिति-
शङ्का-निर्वास-चिकीर्षयाऽऽस्यार्थान्तरमाह तत्त्व-बोध इति । तत्त्वस्य
बोधो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः, एता-ना शिष्य-गत-तत्त्व-बोधोऽप्येवं-
भूत-गुरुपासनया भविष्यतीति ध्वनितम् । “संशयच्छिदि”ति
सप्तमं विशेषणम् “प्यसंशय” इत्यनेनैवानुवदति । अत्र पक्षे, न
विद्यते संशयो यस्मात्, यदनुग्रहात् संशय-नाश इति यावत् ।
तन्नाशे द्वारमाह—शिष्ये इत्यादिना । तस्य तत्त्व-बोधस्य शिष्यं

1. Comm. V. r. तच्छिष्ये प्रतिपादनात् ।

नैरपेक्ष्यमवित्तेच्छा गुरुत्वं हित-वादिता ।

एवं-विधो गुरुर्ज्ञेयस्त्वितरः शिष्य-दुःखदः ॥२२॥

प्रतिपादनात् उपदेश-द्वारा जननात् संशयच्छित्तमुपपन्नम् ।
“तच्छक्ति-प्रतिपादनादि”ति पाठे तस्मिन् शिष्ये शक्तेस्तत्त्व-बोधस्य
प्रतिपादनात् सम्पादनादित्यर्थः । फलमर्थ-द्वये तुल्यमेव ॥२१॥

नैरपेक्ष्यं सकल-निरपेक्षत्व-लक्षणं शिष्यस्याप्यनपेक्षायां
सम्भवति, नहि तथा-भूतो गुरुत्वेन सुलभ इत्यतस्तदर्थमाह—
नैरपेक्ष्यमित्यादिना । तथा च परोपकार-चिकीर्षुः परम-
कारुणिकः शिष्याणां दुर्गतानामपि सुलभो भविष्यतीत्यभिप्रायः ।
पित्राचार्यादि-बोधकत्व-भ्रम-निराचिकीर्षया गुरु-पदस्यार्थमाह—
गुरुत्वमित्यादिना ।

यत्तु निधिकृता ‘सुन्दर’ इत्यादि ‘गुरुरित्यन्त-नव-विशेषणैः
प्रकाशादि नव-नाथ-रूपत्वं गुरोरभिहितम्, तथाहि—सुन्दर-प्रका-
शकत्वस्य प्रकाश-रूपालोके सत्त्वात् स्वप्रकाश-जनकत्व-सम्बन्धेन
सुन्दर-पदेन प्रकाशो लक्ष्यते, तेन च तन्नामा नाथो (१)विवक्षितः ।
सुमुख-पदेन विमर्श-नामको नाथो(२)विवक्षितः, विमर्श-रूप-ज्ञान-
भाजामेव क्रोधादि-विकार-विग्रहात् तत्-कार्य-भ्र-कुट्यादिकस्या-
सम्भवात् सुमुखत्वं भवति । स्वच्छ-पदेनानन्द-नामा(३) नाथोऽभि-
धीयते, शुद्ध-चित्तानामिवानन्द-प्राप्ते स्तद्वत्त्वादेव च तन्नाथस्य तादृशं
नामधेयं भगवता निर्दिष्टम् । सुलभ-पदेन ओजान-नामा नाथः(४)
कथ्यते, ज्ञान-भाजामेव सुलभत्वात्, ज्ञानवत्त्वादेव च तस्य ज्ञानेति
संज्ञा । बहु-तन्त्रविदित्यस्य सन्तोषवत्त्वार्थकतया सत्य-संकल्प-
वतामेव तथात्वेन श्रीसत्य-नामा (५) नाथ-विशेषस्तेन लभ्यते ।

असंशय-पदस्य तत्त्व-ज्ञानवत्-परतया व्याख्यातत्वेन पूर्णताऽभि-
हिता, ततश्च ओपूर्ण-नामा नाथः (६) प्राप्नो भवति । संशय-
च्छिदित्यस्य तत्त्व-बोधकार्य-कतया स्वभाव-प्रतिपत्ति-दाढत्वाव-
गमेन स्वभाव-नामधेयो (७) नाथोऽवगम्यते । निरपेक्ष इत्यनेन
प्रतिभ-नामा नाथो (८) विवक्षितः, पराधीनता-शून्यानामेव
प्रतिभा-रूप-बुद्धि-विशेषशालित्वात् तदयोगादेव तस्य तादृश-
नामकत्वोपदेशात् । गुरुरित्यनेन-सुभग-नामा (९) नाथोऽभिधीयते,
सकल-हितवादिनामेव सौभाग्य-सम्पत्ति-दर्शनादित्यभिहितम् ।

तत्रेदं वक्तव्यम्, किमेतानि विशेषणानि चिकीर्षित-गुरुत्वके-
नरे सर्वाण्यप्यपेक्षितानित्यभिप्रायः ? किं वा स्वगुरुत्वं रूपतया
ध्येय इत्येतावानेवाभिप्रायः ? किञ्च, मूल-वचनाथ-लभ्योऽयमर्थ-
इति तवाभिप्रेतम् ? स्वातन्त्र्येण वा ? नाद्यः, असम्भवात्,
नहि यथा-श्रुतार्थ-प्रतीतार्थकान्यपि विशेषणानि क्वापुनप्लभ्यन्ते
सुतरां भगवद्विष्टार्थकानि, का कथा भवदुक्तार्थकानां लाभ-
प्रत्नोपायाः । विशेषतः कलि-युगे तु तादृश-गुरु-प्राप्ति-चर्चापि न ।
न च सत्यादि-परमेवेदं विचारणं गुरु-शिष्ययोरिति वाच्यं, तथा
सति यथा-तथा-भूतस्यापि तावन्मात्र-शास्त्र-ज्ञातुर्गुरुत्व-प्राप्ति-
प्रसङ्गात् । न च तन्त्रान्तर्गोक्तम् एव तल्लक्षणमुपादेयमिति
वाच्यम्, अन्यानपेक्षत्व-रूप-पूर्णताया एतत्तन्त्र-गताया भगवतै-
वोक्ततया तद्व्याघातापत्तेः । नचोक्त-लक्षणकस्य गुरोः कलि-युगे
लाभाभावे तत्रैतदुपासनमेव लुप्यतामिति वाच्यं, कलि-युगे
पुरश्चरणस्य चातुर्गुण्याभिधायकानां वक्ष्यमाणानामेतत्तन्त्रीया-
णामेव वचनानां व्याकोप-प्रसङ्गे । नाप्यन्त्यः, साक्षाच्छिवतया
स्व-गुरुर्ध्येय इत्यर्थस्य “यतो गुरुः शिवः साक्षादि”त्यादि-

चतुर्भिराद्यैः संयुक्तः श्रद्धावान् सुस्थिराशयः ।

अलुब्धः स्थिर-गात्रश्च प्रेक्षाकारी जितेन्द्रियः ॥२३॥

वक्ष्यमाण-वचनैर्भगवता एवोपदेश्यतया “सुन्दर” इत्यादि-
वचनानां तथार्थ-बोधकत्वे प्रमाणाभावात् । द्वितीयेऽपि
नाद्यः पक्षः, “चतुर्भिराद्यैः संयुक्तः” इति शिष्य-लक्षण-प्रस्तावीय-
वचनस्य व्याकोपापत्तेः । नहि तत्रापि प्रकाश-विमर्शादि-
नाथ-तादात्म्यं विवक्षितं, सम्भवदुक्तिकं वा । “नहि बाधितमर्थं
वेदोऽपि बोधयती”त्यतो भगवत्-तात्पर्यं सुन्दरादि-पदानां तदर्थ-
पराणां “मौन्द्यमनवदगत्वमि”त्यादि-वचनानां च प्रकाशादि-
नव नाथ-प्रतिपादने नास्तीति निश्चीयते । द्वितीयसु पक्षोऽव-
शिष्यते, नहि स प्रमाण-मात्र-ग्राह्यार्थकानां सुधियां चेतः
सन्तोषयिष्यति ।

इतरः उक्त-लक्षणानाक्रान्तः । दुःखदः काय-क्लेश-वित्ताप-
हरणादि-प्रभव-दुःखदायकः, न तु मन्त्र-ग्रहणोद्देश्य-भूत-परम-
पुरुषार्थ-लाभकरः, स्वस्यैव संशयाविच्छेदादिति भावः ॥२२॥

शिष्य-लक्षणेऽपि सुन्दरत्वादिकं कथित-स्वरूपमुपादेयम् ।
श्रद्धायाः स्थिर-चित्ततायाश्च विरहे मन्त्रोपासनायामेव वैधुर्यं
भविष्यति, का कथा गुरुपासनायाम् । अलुब्धत्वं विना सत्यपि
सामर्थ्यं धनदानं न करिष्यति, तथा च “गजाश्वा महिषो
मेघे”त्यादि वचनातिक्रम-प्रयुक्तः प्रत्यवायः स्यादिति भावः ।
स्थिर-गात्रकत्व-विरहे गुरु-सेवा-मन्त्रोपासना-क्लेश-सहना-सम्भ-
वात् । अदृष्ट-द्वारा चेदं विशेषणम् उपयुज्यते । प्रेक्षाकारी
शास्त्रादि-प्रेक्ष्य-पूर्वकं कर्म-कर्ता । अतथा-भूतसु मत्-समान-

आस्तिको दृढ-भक्तिश्च गुरौ मन्त्रे स-दैवते ।

एवं-विधो भवेच्छिष्यस्त्वितरो दुःखकृद् गुरोः ॥२४॥

शरीर-सुख-दुःख-क्षुधा-पिपासावानयं गुरुः कथं मत्तः श्रेष्ठतां भजतु इत्यादि दुर्मतिशाली कथं वा गुरु-भक्तिमान् स्यात् । इन्द्रियाणां यतस्ततो निषिद्धेष्वपि विषयेषु स्वक्-चन्दन-वनितादिषु संचारण-शीलो हि न गुरु-सेवा-मन्त्रोपासना एकाग्र-तया कर्तुं प्रभवति ॥२३॥

परलोक-विषयकास्त्वित्व-मतेरेव देवतादुपामना-क्लेशेषु स्पृहा भवति, न नास्तिकस्य । प्रकृत-मन्त्र-प्रकृत-देवता-प्रकृत-गुरुषु दृढा दुष्ट-वचन-श्रीमन्त्वान्तर-देवतान्तर-कल्पाकर्णना-द्यनपनोद्या भक्तिः प्रीतिरेव शेष-रूपा यस्यास्ति स एव प्रकृत-गुरोः सकाशात् प्रकृत-देवतायाः प्रकृत-मन्त्रं गृहीत्वा भजनं करिष्यतीति स एव शिष्यतायामधिकृतिमवलम्बते, नास्त्रिलः । इतरः कथित-लक्षण-शून्यः दुःखकृद् “वृथा मन्त्रः प्रदत्त” इत्यादि-पञ्चात्ताप-प्रयोजकः,

“पत्न्यौ पत्नी-गता दोषाः सन्ति चामात्य-मङ्गताः ।

एवं शिष्य-गता दोषा गुगवायान्ति सर्वथा ॥”

इत्यादि-वचन-प्रतिबोधित-प्रत्यवाय-प्रयोज्य-दुःख-कारकश्चेति ।

अत्रेदं विचारणीयम्, एवं-विध-गुरु-शिष्ययोरनाभात् किं निर्विषयमेवेदं शास्त्रम् ? आहोस्वित् सत्य-युगादौ तथा लाभ-सम्भवात्तस्मात्-विषयम् ? किंवा, सर्वथैवालभ्य-गुणातिरिक्त-गुणान् परीक्ष्य गुरु-शिष्यावादेयावेवेति ? तत्र नाद्यः पक्षः, कस्याप्येवंविधस्याभावे ओशिव-प्रणीत-वचनानां वैयर्थ्य-प्रसङ्गात् ।

गुरुच्यमाने वचने दद्यादित्यं वचः सदा ।

प्रसीद नाथ ! देवेति तथेति च कृतादरम् ॥२५॥

कलि-युगेतर-परता तु दूषिता प्रागेवेति [पृ० २०] न द्वितीयः पक्षः । तृतीयस्तु पक्षो युज्यते । अत एव परिषत्पक्षणाक्रान्ताना-
मिदानीममश्वत्थाद् युगान्तर-परतयापि “कलो पाराशरी स्मृति-”
रिति विरोधेन नेतुमशक्यतया कुतः प्रायश्चित्तं पापस्यानुष्ठेयमिति
पूर्व-पक्षं कृत्वा—

“युगे युगे च ये धर्मास्तत्र तत्र च ये द्विजाः ।

तेषां निन्दा न कर्तव्या युग-रूपा हि ते स्मृताः ॥”

इति पराशर-वचनम् अवलम्ब्य कथमप्यशक्य-परिहारं कर्तु-
गुण-गणमनादृत्यापर-मकल-गुणवत्त्वेनैव परिषत्त्वं द्विजाना-
मभ्युपेत्य कलिमुपजीव्य भगवता पराशरेण प्रवर्तितोऽयं
प्रायश्चित्त-विधिः सफलोकरणीय इति मिद्धान्तितं माधवादिभि-
रिति ध्येयम् ॥२४॥

अथ शिष्य-कर्तृक-गुरु-सेवा-प्रकार-प्रदर्शन-मिषेणैष्टाचार-
विहोनेऽपीतर-पद-ग्राह्यो भवतीत्याह—गुरुच्यमान इत्यादिना ।
इत्यमिति । किमित्याकाङ्क्षायामाह—प्रसीदेत्यादि । सदा गुरुणा
आज्ञप्ते सति इत्यम् इत्येव सत्यम् इदमाज्ञप्तं वचनम् एव-
मेव इत्यर्थकं वचः प्रत्युत्तरं वचनं शिष्येण आदेयमित्यर्थः । न
केवलमित्यमेव वाचं किन्त्वन्यदपीति दर्शयति—प्रसीदेत्यादिना ।
देवेति च वचो दद्यादिति पूर्वेष्वन्वितम् । तथा यथाज्ञप्तं तथैवाहं
सम्पादयिष्यामि इदमपि प्रत्युत्तर-वचनं सादरमभिलषणीयं
नावज्ञा-पूर्वकम् ॥२५॥

प्रणम्योपविशेत् पार्श्वे तथा गच्छेदनुज्ञया ।
 मुखावलोक्यै सेवेत कुर्यादादिष्टमादरात् ॥२६॥
 असत्यं न वदेदग्रे न बहु प्रलपेदपि ।
 कामं क्रोधं तथा लोभं मानं प्रहसनं स्तुतिम् ॥२७॥
 चापलानि च जिह्मानि नर्माणि परिदेवनम् ।
 ऋण-दानं तथाऽऽदानं वस्तूनां क्रय-विक्रयम् ॥२८॥
 न कुर्याद् गुरुणा सार्धं शिष्यो भूषणः कदाचन ।
 यतो गुरुः शिवः साक्षात् स्तुवन् प्रणमन् भजेत् ॥२९॥

सत्यामुपवेशनाज्ञायां गुरोः पार्श्वे उपविशेत् । गमनाज्ञायां
 तु सत्यां गच्छेच्छिष्यः । “इत्यम्” इत्यनेन “तथे”त्यनेन च
 गुर्वज्ञप्त-पदार्थस्याङ्गीकार-मात्रम् उपदिष्टम्, “आदिष्टं कुर्यात्”
 इत्यनेन तदर्थानुष्ठानं बोधितमिति न पौनरुक्त्यम् ॥२६॥

कामः गुरु-वस्तु-लाभ-विषयिणी स्पृहा । क्रोधः द्वेष-प्रयोज्य-
 चित्त-वृत्ति-विशेषः । लोभः गुरु-दत्तादप्यधिकार्थ-लाभेच्छा ।
 मानः कुल-विद्यादिभिरधिकस्यापि स्वस्मिन् गुर्वपेक्षयाधिक्य-
 बुद्धिः । ईषडास-मुखत्वं त्वपेक्षितमेवेत्यभिप्रेत्य प्रहसनमेव निषे-
 धितम् । स्तुतिः स्वस्य, गुरु-देवतयोः सकाशात् परस्य च ॥२७॥

चापलं वृथा चेष्टा तृणच्छेद-भूक्षिखनादि-रूपा । जिह्मं
 कौटिल्यम् । परिदेवनम् असम्बद्ध-विलापः ॥२८॥

भूषणः स्वस्य भव्य-कामः । उक्तार्थ-व्यतिक्रमे स्वस्यानिष्टमाप-
 न्ये तेत्यभिप्रायः । ननु यत्र शिष्यस्य दान-सामर्थ्यं नास्ति तत्र स्वतः

यथा देवे तथा मन्त्रे यथा मन्त्रे तथा गुरौ ।

यथा गुरौ तथा स्वात्मन्येवं भक्ति-क्रमः प्रिये ॥३०॥

गुरोस्तु जन्म-दिवसे कुर्यादुत्सवमादरात् ।

विशेष-पूजां योगिभ्यो भोजनं तत्पदार्चनम् ॥३१॥

परतो वा ऋणादानादि-व्यवहारं विना गुरोरशन-वसनादि-कृति-
प्रसक्तौ गुरुणाऽतिनिर्वन्धं नर्ण-क्रियादि-प्रार्थनायाञ्च किमनुष्ठेयम् ?
आज्ञा-करणे इदानीमेव दर्शित-निषेधोलङ्घनेन प्रत्यवायः प्रसञ्चेत,
तदकरणे आज्ञोलङ्घन-निषेध-वचनैः प्रत्यवायस्तदवस्थः, गुरो-
रशन-वसनादि-दुःख-प्राप्ति-प्रयुक्त-प्रत्यवायोऽधिकश्चाऽऽपद्येत, सेय-
मुभयतःपाशा रज्जुरित्याशङ्क्याह—यतवित्यादि । अयं भावः,
नहि तेन मह्यं व्यवहारं कलञ्ज-भक्षणदिवात् सर्वथा निषेधयामः,
किन्तु कृते व्यवहारे तस्यापमानादि-सम्भावना भवतीति तन्निषेध-
वचनानां तात्पर्यम् । यदि तु भगवति अशिव इव तत्रापि
दृढतरा भक्तिः कथमपि नापसरति, तदा व्यवहारेऽप्यावश्यके न
नो विद्वेष इति ॥२८॥

स्वात्मनि सर्वेषां प्रीतिरित्यविवादं, तद्वृष्टान्तेन गुर्वादौ प्रीति-
दाढ्यं कार्यमितुपदिशति—यथेत्यादिना ॥३०॥

न केवलं मानस्येव भक्तिरावश्यकी किन्तु तत्-पुरःसरं बाह्या-
भ्यर्चनादिकमपि नियतमित्याह गुरोरित्यादिना । उत्सवः पूजा-
ब्राह्मण-भोजनादि-लक्षणः । उत्सव-पदार्थं स्वयमेव विवृणोति
विशेषेत्यादिना । अधिकाधिक-नैवेद्य-पञ्चामृतच्छत्रादर्श-चामर-
व्यजन-वितान-पादुकादुरपचार-घटितत्वमेव विशिष्टत्वं पूजायाः ।

व्याप्ते दूर-गते पूज्ये पूजयेदग्रजादिषु ।

एक-देशे नित्य-सेवा दूरस्थे योजन-क्रमात् ॥३२॥

एकादि-ऋतु-संवत्सरा वर्षे षड्-योजनान्तरे ।

ततो दूर-गते सेवा तदाज्ञा-परिपालनम् ॥३३॥

योगिनो देव्यभेद-भावना-परिशीलित-मनस्काः । तत्-पदं योगि-
पदम्, गुरु-पूजायाः पूर्वमुक्तत्वात् ॥३१॥

व्याप्ते पर-लोकमुपेते । अग्रजादीत्यादि-पद-ग्राह्यं “गुरुं तदग्रतः प्राप्त-विद्यम्” इत्यादिना स्वयमेव वक्ष्यति । दूर-गते षड्-योजनापेक्षयाऽधिको यो देशस्तत्र गते मतिः । गुरु-शिष्ययोरेक-देशावस्थाने तु नित्यमेव गुरुं पूजयेत् । दूरस्थत्वं हि देशान्तरावस्थितत्वं-रूपं नाना-प्रकारैर्भवति । तत्र स्वाव-स्थिति-देशमपेक्ष्य एक-योजन-दूरस्थे गुरौ मास-द्वयात्मकैर्कर्तुं-मध्यत एकस्मिन् दिने तद्दर्शन-पूजादि-रूपा सेवाऽनुष्ठेया । योजन-द्वय-दूर-गते मास-चतुष्टयाभ्यन्तर-रूपतु-द्वयाभ्यन्तरे, त्रि-योजन-दूरे ऋतु-त्रयाभ्यन्तरे, चतुर्यो जनाधिक-दूरे ऋतु-चतुष्टयाभ्यन्तरे, पञ्च-योजनाधिक-दूरे पञ्चत्वंभ्यन्तरे, षड्भियोजनैरन्तरे गुरु-शिष्ययोर्व्यवधानं सति वर्षाभ्यन्तरे अवश्यं तत्-पुरी गत्वा प्रत्यक्ष-गुरु-सेवाचरणीया । “एकादि-ऋतु-संवत्सरे” तत्रतः प्राप्त एवार्थो “वर्षे षड्-योजनान्तर” इत्यनेन स्पष्टीकृतः । षड्-योजना-दधिक-दूर-गते तु गुरौ नैदमृत-वृद्धितः सेवनमिति ज्ञापनं तदन-न्तरानभिधान-विशिष्टस्य स्पष्टीकरणस्य फलम् ।

कथं तर्हि तत्र सेवा-प्रकार इत्याकाङ्क्षायामाह—ततवित्यादि ।

आसनं शयनं वस्त्रं भूषणं पादुकां तथा ।
 क्रायां कलत्रमन्यच्च यत्तस्येष्टं^१ तु पूजयेत् ॥३४॥
 एक-ग्रामे पृथक्-पूजां न कुर्यादननुज्ञया ।
 पूजा-मध्ये समायाते पूज्ये नत्वा स्थितिं वदेत् ॥३५॥
 विधेहि शेषमित्युक्तः कुर्यान्नो चेत्तदाज्ञया ।
 वर्तते सोऽपि तच्छेषं कुर्यान्निश्चल-मानसः ॥३६॥

ननु व्याप्ते दूर-गते वा तदग्रजादि पूजयेदिति पूर्वमुक्तमेव, तत् किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? इति चेत् मतं, वचन इय दर्शनादर्थ-इयमपि समुच्चितमनुष्ठेयमिति नैष दोषः ॥३२-३-॥

क्रायां तदीय-सुवर्णादि निर्मित-प्रतिष्ठातिम् । अन्यत् पीठादि ।
 तत्-स्पृष्टं तदुपभुक्तम् ॥३४॥

ग्राम-पदस्य उपलक्षणतया नगरादिकम् अपि ग्राह्यम् इति मनोरमाकारः, एतद् इयमपि समुच्चितम् अनुष्ठेयमिति न, “एकदेश” इति पूर्वोपस्थितम् अपि विहाय ग्राम-पदोपादानं भगवतो देशे नगरे च स्वतन्त्र-पूजां न निषेधतीति प्रतीमः । अननुज्ञयेति । आज्ञया पुनरेक ग्रामेऽपि पृथक् पूजाऽभ्युपेयैव । का कथैक-देशस्य । एतेन स्व-ग्राम-पुर-देशादिषु यथोक्त-लक्षणक-गुरोरन्ताभे दूर दूरतर-देशं गत्वापि गहरन्वेषणीय इति भगवताऽभ्यनुज्ञातम् ।

पूज्ये गुरौ । अन्य-साधारण-पूज्यत्व-विवक्षायाम् “अन्ये वापी”

पूजा-मधो गुरौ पूज्ये त्वन्ये वाऽपि समागते ।
 कृत्यमेवं समुद्दिष्टं मौनं तेन समाचरेत् ॥३७॥
 गुरुं न मर्त्यं बुधेयत यदि बुधेयत तस्य तु ।
 न कदापि भवेत्सिद्धिर्मन्त्रैर्वा देव-पूजनैः ॥३८॥
 मन्त्रेण तस्य नियत पूजां कुर्याद्यथोदिताम् ।
 ताञ्च तत्पटले सम्यग् ज्ञात्वा भक्ति-समन्वितः ॥३९॥

त्यग्रिम-ग्रन्थ-विरोधापत्तिः । तथाच ग्रामान्तरतः मभायाते स्व-गुरौ
पूजा-मध्यस्थितोऽपि शिष्यः समुत्थाय तं नत्वा चरण-स्पर्शन-
 पूर्वकं प्रणम्य स्थीयतामिति संप्रार्थ्य वर्तत तूष्णीं तिष्ठेत् ।
 यदि तु पूजा-शेषं समापयेति गुरोराज्ञा स्यात् तदा गुरोरग्रे
 कथं कर्म कर्तव्यमिति, मनो-विकल्पादि-चाञ्चल्यमपह्नाय पूजा-
शेषं समापयेत्, नो चेद् गुरोराज्ञानुसारेण कर्मान्तर-
 मनुष्ठेयम् ॥३५-३६॥

गुरोरग्रजादिषु गुरुवत् पूज्येष्वगतैष्वपि पूर्वोक्तं कर्माति-
 दिशति—पूजा-मध्ये इत्यादिना ॥३७॥

गुरोर्मर्त्यत्व-बोधः प्रत्यवाय-प्रयोजक इति न मर्त्यं बुधे-
 तेत्यनेनोक्तम् । अथ यदि मन्त्राराधन-देव-पूजादिभिस्तत्-
 प्रत्यवाय-परिहारं स्वाभिमत-सिद्धिञ्च साधयिष्यामीति ब्रूयात्
 तत्राह—यदीत्यादि ॥३८॥

दूर-गुरोः पूजा पूर्वमुपदिष्टा, तत्र मन्त्रेति-कर्तव्यताकाङ्क्षाया-
 माह—मन्त्रेणेत्यादि । यद्यपि द्वितीये पटले वक्ष्यमाणा सा

नित्यानां त्रैपुराणां च नावेद्यास्त्वंशकादयः ।

तथाप्यत्रोच्यते किञ्चिदभिचारादि-सिद्धये ॥४०॥

न तृदिता तथापि पूर्व-कल्पीय-द्वितीय-पटलाभिप्रायेणैतानां कल्पे तथोक्तिः । अत एव कल्पे कल्पे तन्वमेतद् विनृभते इति पूर्वमुक्तम् । यद्वा, पूर्वमुदिता कर्तव्यत्वेन प्रतिपादिता या पूजा तामुद्दिश्य मन्त्र-विशेष-मात्रं विधीयत इति नोक्त-दोषः ।

तां पूजां तत्-पटले नाथ-पूजा पटले द्वितीये इति यावत् ।
ज्ञात्वेति कुर्यादिति—पूर्वगणान्वितम् ॥३८॥

अग्रे वक्तव्यांशकादि-विचारस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वं शङ्कां स्वयमेव कृत्वा परिहरति—नित्यानामित्यादि ।

ननु कुत इत्यमवगतं यन्नित्यादिकानां नक्षत्र-राशि-सिद्धादि-चक्रादि-शुद्धिर्नापेक्षितेति चेत्, तत् किमिदमेव वचनं तथा न बोधयेत् ? नित्यानां कामेश्वर्यादिरूप प्रकृत-तन्त्र-प्रतिपाद्य-पञ्च-दश-नित्यानां विद्यानामिति शेषः । नहं नित्या-रूप-देवतानामंश-कादिकं विचारणीयमस्ति । देवता-विद्ययोरभेदमभ्युपेत्य वा तथोक्तिः । त्रैपुराणामिति अध्याहृत विद्यान्वितम् “वधाय दुष्ट-दैत्यानामि”त्यादिवत् प्राधान्य सूचनाय पृथग्निर्दिष्टम् । यद्वा, नित्यान्वितमिदं, त्रिपुरा-सम्बन्धान्नित्यानामन्येषामप्यंशकाद्यन-पेक्षणे का कथा त्रिपुराया इति भावः । अंशकादयः नक्षत्र-राशि-सिद्धादि-धनर्ण-कुलाकुल-चक्र-शुद्धयो मन्त्र-गत-वैरि-भावश्च ।

यद्यपि “नक्षत्रादयः” इति “भादि-शुद्धयः” इति सर्वज्ञेन भगवता प्रणेतुमुचितं न त्वित्यं, अंशक-पदस्य नक्षत्रे प्रसिद्धभावात्, तथाप्यंशान् कृत्वेव नक्षत्र-शुद्धिर्विचारणीया, न तु संपूर्णस्येत्यभि-

अश्विन्यादिषु ऋक्षेषु बिन्दु-सर्गान्य-वर्जितम् ।

चतुरो^१ योजयेदाद्यान् बिन्दु-सर्गौ तु सर्वगौ ॥४१॥

प्रायेणांशक-पदं नक्षत्रे प्रयुक्तम् । अंशैः कं विभाग-सुखं यस्येति वृत्तपत्त्येति द्रष्टव्यम् । अत्र एतद्देवता-मात्र-विषयके प्रकृत-तन्त्रे । एतेन तन्त्रान्तरोक्ता नक्षत्रादि-शुद्धिदं वतान्तर-विषयेति ध्वनितम् । वक्तव्यार्थस्यातिगूढतया तच्छ्रवणाय सावधानतां विधातुम् उच्यते इति पुनः प्रतिजानाति । गूढत्वादेव विशेषतो नामानुक्ति-पूर्वकं किञ्चिदित्युक्तिः । अभिचारः शत्रु-मारण-कर्म । आदिना द्वेषणादिः ॥४०॥

साध्य-विषयकोपदेश-संग्रह-नक्षत्रादि-शोधन-प्रकारमुपदर्शयति अश्विन्येत्यादिना । अत्र ऋक्ष-पदं राशि-परं, तथा चाश्विन्यादि-सप्तविंशति-नक्षत्रेषु मेषादि-द्वादश-राशिषु चत्वारो वर्णा अ आ इ ई इत्येवमादि-रूपा योजनीयाः ।

ननु नक्षत्राणां सप्तविंशति-संख्यत्वाद् वर्णानामेकपञ्चाशत्-संख्यत्वाच्चतुश्चतुर्विभागेऽपि न संपूर्ण-वर्ण-योजनं सम्भवतीति चेन्न, एकैक-नक्षत्रस्य षष्टिः षष्टिर्घटिका भवन्तीति नव-पादानां पञ्च-त्रिंशदुत्तरैकशतं घटिका भवन्तीति । तेषु प्रोक्त-दिशा चतुश्चतुर्वर्णानां योजने एकैकं वर्णस्य पादोन-चतुस्त्रिंशद् घटिकाः पर्यवस्यन्ति । तथाचाश्विन्यादि-नक्षत्राणां सर्वेषां प्रत्येकं चतुश्चतुरक्षरकत्वं न यथाश्रुतं ब्र मः, किन्तु अश्विन्यादि-नव-नव-पाद-परिमित-नक्षत्राणाम् । राशीनां तु प्रत्येकमेव चतुरक्षर-

कत्वम्, नक्षत्राणां तु प्रत्येकं सपाद-द्वि-द्विपरिमितानां प्रत्येकं चतुश्चतुर्वर्णकत्वमिति विवेकः । एवमपि चाष्टाचत्वारिंशद्वर्णानां योजनं जातं नाधिकानामित्यत्राह बिन्दित्यादि । सर्गो विसर्गः अन्त्यः क्षकारः बिन्दु-विसर्गयोर्नामादि-भागे क्वापि दर्शनाभावात् क्ष-कारस्य च संयुक्ताक्षरस्य स्वपूर्व-भागावस्थित-ककारानुकूल्य-विचारणैव चारितार्थान्न पृथग् गणनमिति भावः ।

नन्वेवं तन्वान्तरे तदुपादानं व्यर्थं स्यात् ? न स्यात्, रेवत्यादि-नक्षत्र-न्यासस्य तत्तद्वर्णमाहित्येनानुष्ठानाय तथा गणनात् । प्रकृते तु तन्वान्तरोक्तो न्यासोऽपानुपादेय एव । नन्वेवं सिद्धादि-चक्रे अन्योक्तैस्तद्वर्ण-त्रय-लिखनं मूलकृतो व्यर्थं स्यात् ? न स्यात् । अत एव ज्ञापकात्

“नाद्यन्तयोः सिद्ध-वर्णो मन्त्रं यस्मिन् वरानने ।”

इत्यादिकस्य कमलायां स्पष्टीकरणायस्य विचारस्यात्र तन्त्रं संग्रहः । किञ्च मन्त्रयोः प्राथमिक-दर्शयोरिव तन्वान्तरोक्त-द्वितीयादिक-मन्त्र-वर्णानामपि द्वितीय-वर्णानुकूल्य-मवेक्षणीय-मिति निश्चिनुमः । चत्वारि चतुः-संख्यानं वर्णान् आद्यान् अकार-प्रभवान् अष्टाचत्वारिंशद्वर्णान् । अः अकार आद्यो येषामिति विग्रहाश्रयणाच्चीकार्थ-लाभः । दिव्यश्चायं विशेष्य-विशेषणयोर्विभिन्न-लिङ्गक-भावः । यदुवा, चत्वारि अक्षराणि योजयेत्, कान् वर्णान् ? इत्याकाङ्क्षायाम् आद्यानिति । ननु क्षकारस्य संयुक्ताक्षरतया मा भून्नाम पृथग्गणनम्, बिन्दु-विसर्गयोस्त्वपलपनं कथं युज्येत ? इत्यत्राह बिन्दु-सर्गाविति सर्वगो सर्व-वर्ण-साधारणो सर्व-वर्ण-पारतन्त्र्येणोच्चारणाच्चै । यद्वा, सर्वगो एकोनपञ्चाशत्-प्रमितापर-वर्णगो । सगाभ्यां वकारेण च तत्-

तेन मन्त्रादि-वर्णेन नाम्नश्चाऽऽद्याक्षरेण च ।

गणयद् यत्र षष्ठं वाऽप्यष्टमं द्वादश तु वा ॥४२॥

संस्थावगमात्, न स्वातन्त्र्येणेति न पृथग् गणिताविति भावः ॥४१॥

एतद्व्योजन-फलमाह—तेनेत्यादिना । तेन प्रोक्त-रीत्या नक्षत्रेषु राशिषु च संयोजितेन मन्त्रोद्य-प्राथमिक-वर्णेन नाम्नः प्राथमिक-वर्णेन च गणनाम् अनुसरत्, साध्य-राशिमारभ्य षष्ठोऽष्टमो द्वादशतमो वा मन्त्रस्य राशिर्यदि भवति तदा स मन्त्रस्तत्-साध्यस्याहितकारो स्यात् । एतावता तं मन्त्रं स्व-हित-कामो नादद्यादिति ध्वनितम् । यदि तु स्व-प्रत्यर्थिनो नाम-प्राथमिक-वर्णात्मन्-प्राथमिक-वर्णः षष्ठाष्टम-द्वादश-राशिकः स्यात् तदा स मन्त्रस्तदनिष्टकारो भवतीति तदनिष्ट-विधित्सुना स मन्त्र आदेयः । एतावता तं मन्त्रं स्व-हित-कामो नादद्यादित्युक्तम् ।

अत्रेदं रहस्यं, रिपोरिति षष्ठमष्टमं द्वादशमित्यत्राप्यन्वेति । रिपोरिति षष्ठास्तत्-स्वामिकत्वमर्थस्तेन स्व-राशि-स्वामिना सह षष्ठादि-राशि-स्वामिनां रिपुत्व एवोक्तो दोषः, मित्रत्वे तु नेति ध्वनितम् । तन्त्रान्तर-संवादी चायमर्थः । एवं प्रोक्त-प्रकारेण स्व-नाम-प्रथम-वर्ण-नक्षत्रात्मन्-प्रथम-वर्ण-नक्षत्रं गणयेत् । तत्र तृतीय-पञ्चम-सप्तमान्यतम-संख्यं नक्षत्रं यस्य मन्त्रस्य भवति स मन्त्रः स्वस्य नादेयः, आदेयश्च रिपु-नामाद्यक्षर-नक्षत्रतस्तृतीयादि-संख्य-नक्षत्रक-स्व-प्रथम-वर्णक-मन्त्रो रिपुगतानिष्टविधिक्षोः साधकस्येत्यर्थः ॥४२॥

रिपोर्मन्वाद्य-वर्णं स्यात् तेन तस्याहितं भवेत् ।

राशिष्वन्यत्र ऋक्षेषु सप्त-पञ्च-तृतीयगैः ॥४३॥

राशिष्विति पूर्वोक्तवयि । राशिषु पूर्वोक्त-रोत्या साधित-
राशेनां मध्ये षष्ठाष्टमादि-संख्यमित्यर्थः पर्यवस्यति । राशिष्वित्यत्र
“उक्तम् इति शेष” इति मनोरमाकारः । अन्वयादरणादेव
मामञ्जस्येऽप्यध्याहार-कल्पनस्याभिप्रायं न विशः ।

तन्वराज-टीकानुमत-राशि-चक्रम्

<p>मिथुन ए ऐ लृ लृ वृ वृ</p>	<p>वृष उ ऊ ऋ ॠ</p>	<p>मीन ष म ह ल</p>
<p>कर्कट ओ औ क ख</p>		<p>मकर व भ म य</p>
<p>सिंह ग घ ङ च का ख ग का</p>	<p>तृ ट ठ ड ढ</p>	<p>धनु ध न प फ दृ न त थ द</p>

अन्यत्र ऋक्षेषु राश्यतिरिक्तेषु ऋक्षेषु नक्षत्रेष्विति यावत् । पूर्वं राशिष्वपि ऋक्ष-पद-प्रयोग-करणात् तदभ्रम-निराकरणायान्य-त्रेति । ननु अश्विन्यादि-नक्षत्राणां पूर्वमभिधानात् “षष्ठम्” इत्यादिना राशि-फलस्य पूर्वमभिधानं सन्दर्भ-विरुद्धं, “ऋक्षेषु सप्त-पञ्च-तृतीयगैरि” तस्यैव पूर्वमभिधातुम् उचितत्वादिति चेत् सत्यं, (अवपहतया ?) अंशकादय इत्यत्र प्राथम्या-“अश्विन्यादिषु ऋक्षेष्वि”त्यादि-पद्ये पूर्वम् अभिधानेऽपि (अवेपित्तया ?) वर्णानामकारादीनां योजनस्य सुबोधतया तत्-फलस्य शीघ्रं येन केनाप्यधिगन्तुं शक्यतया च राशीनामेव फलाभिधानं प्रथमम् आहतम् । छन्दोऽनुरोधेन “सप्त-पञ्चे”त्यादि-वृत्तक्रमा-दरणम् । दुष्ट-गणनायां दुष्टोत्तम दुष्ट मध्यम-दुष्टाधम क्रम एवादतुमुचितः । भवति हि वध-रूप-सप्तम-ताराम् अपेक्ष्य प्रतरितारा दुष्टतया किञ्चिन्नूना, ततोऽपि विपद्द्रुपा तृतीय-तारेति भगवतोऽभिप्रायः । तृतीयगैरिति सप्त-पञ्च-तृतीयानि नक्षत्राणि स्वनामादि-वर्ण-नक्षत्रापेक्षया येषु मन्त्रेषु प्रथम-भागे गतानि तादृशैर्मन्त्रै रित्थं । अहितं भवेदित्यत्र (चैतदधप^१ ?)

*

*

*

मनोरमाकृतसु “अश्विन्यादिषु ऋक्षेषु मेषादि-राशिषु, अंशकादय इत्यत्रांशक-पदमपि राशि-वाचकमेव, ऋक्षेषु अश्विन्यादि-नक्षत्रेषु, सप्त-पञ्च-तृतीयगैः प्राग्वद्विपु-नामाद्यक्षर-नक्षत्रमारभ्य मन्त्राद्यक्षर-नक्षत्रान्तं^२ गणिते सप्त-पञ्च-तृतीय-नक्षत्र-गताद्य-वर्णकैर्मन्त्रै स्तस्याभिचारादिकं कुर्यादित्यर्थ” इति वदन्ति ।

(1) Here one folio of the MS. is missing.

(2) In the printed ed. of the मनोरमा, the reading, however, is given as राश्यन्तम् ।

अश्विन्यादि-पदै राशि-प्रतिपादन-कथनम्, अतिसाहसम्, अश्विनी-
नक्षत्रम् आदि-भूतं यत्रेति वृत्तपत्तया मेषादि-राशि परत्वेन
नक्षत्राणां वर्णाप्रतिपादने सप्त-पञ्चेत्याद्युक्त-विचाराना-
पत्तिश्च । न च राशीनां चतुरक्षरकत्वोक्त्याऽर्थादेवैकैक-राश्यवयव-
नव-पाद-परिमित-नक्षत्राणां चतुरक्षरत्वात्तया पूर्वोक्त-रीत्या
पादोन-चतुस्त्रिंशद्-घटिका-रूपांश-लाभादण-लाभो दुर्निवार इति
वाच्यं, नक्षत्राणां तन्वान्तरे स्वन्यास्य-वर्ण-दर्शनेन विशेषोक्तिं
विना आर्थिक-तत् प्राप्तेरसम्भवात् । न च ऋक्ष-वर्णानुक्त्या
तद्विचारस्य तूक्त्या तथा कल्पनीयमिति वाच्यम्, एवं तर्हि ऋक्ष-
वर्णानामपि यथा मूलालाभस्तादृश एवार्थं कुतस्ते प्रद्वेष इति
न जानीमः । समुच्चायक-च-कारानुक्तिरेव द्वेष-बीजमित्यपि न
साधेयः, ऋक्ष-पदस्य राशावपि प्रयोगादश्विन्यादि-पदस्या-
भेदान्वय-बुद्ध्या नक्षत्र-बोधो मा भूदिति, तदर्थ-गूढत्वार्थं चकारा-
नुक्ति-सम्भवात् । परे तु, अंशकादयः अंशक-नक्षत्र-राश्यः ।
बिन्दु-सर्गाभ्याम् अन्ये स्वस्व-चरम-भागे वर्जितं वर्जनं यथा स्यात्
तथा अकारादि-वर्णान् योजयेदेकैक-नक्षत्रे केवलानकारादि-
वर्णानिति यावत् । तथा बिन्दु-ताः सर्वे एव वर्णाः करणोयाः,
विसर्गान्ताश्च सर्वे वर्णाः कार्याः । तथा च अ क ख गाः
केवला अश्विन्याः, घ ङ च छाः केवला भरण्याः [भ, ज,
ट (?) ज भ ज टाः] केवलाः कृत्तिकायाः इत्यादि-रीत्या
अश्विन्यादिकास्तेषान्त-नव-नक्षत्राणां केवल-माटका एव ;
तदुत्तरं मघादि-ज्येष्ठान्त-नव-नक्षत्राणां चतुस्तुः-क्रमेण सविन्दवः
अं कं खं गं घं ङं चं छं इति रीत्या दर्शिताश्चतुस्तुर्वर्णाः,
ततो मूलान्तिरेवत्यन्त-नव-नक्षत्राणां सविसर्गाः अः कः खः गः

इत्यादि-रीत्या चतुश्चतुर्वर्ण-क्रमेण षड्भिषम्भा (?) इति मिलित्वा षट्त्रिंशद्भाटका भवन्तीति फलितार्थः । मेषादयस्तु नवभि-
नवभिर्वर्णैर्भवन्ति । तथा हि अ क ख ग घ ङ च छ जैः केवलैर्मेष-
राशिः, भ-कारमारभ्य [त (?) थ] कारान्त-नव-वर्णैः केवलैर्ष-
राशिः एवं-रीत्या कर्कटान्तं केवल-भाटका-पूर्तिः, मबिन्दुकैः अं
कं खं गं घं ङं चं छं जमित्यादि नव-नव-वर्णैर्मिलि—^१

* * * *

ति-अपूर्वोऽयमर्थः कथं विश्वसनीयः, “चत्वारि योजयेदाद्यान्”
इति मूलतश्च भाटका-क्रम-पठिता ऋष्व दीर्घाकार-तृतीय-चतुर्थ-
स्वरादय एव स्वारस्येन प्रतीयन्ते, न तु अ क ख ग-प्रभृतय इति
मूल-वैरस्यं चेति टिक् ।

ननु प्रतिराशि चतुर्णां वर्णानां मध्ये केषाञ्चिद् वर्णाना-
मवश्यं द्वि-नक्षत्रकत्वं भविष्यतीति कथं तत्रानुकूलत्व-प्रतिकूलत्वे
निर्णये ? तथाहि—अश्विन्यादीनां सर्वेषामपि नक्षत्राणां प्रत्येकं
षष्टि-षष्टि-संख्या अंशाः कार्याः, तत्र मेषादि-राशिः सर्वोऽपि
प्रत्येकं नव-नव-पादैर्नक्षत्र-सम्बन्धिभिर्भवति, नक्षत्राणि सर्वाणि
प्रत्येकं चतुश्चतुः-पादानि, एकैक-पादस्य पञ्चदश-पञ्चदशांशा इति
सर्व-सिद्धोऽर्थः । इत्यञ्च पञ्चत्रिंशदुत्तरैकशतमंशा [१३५] मेषादि-
राशीनां प्रत्येकं फलिताः । एकैक-राशेश्चत्वारश्चत्वारोऽकारादि-
वर्णाः क्रमादाश्चाताः, इत्यञ्च [तेषां प्रत्येकं] पादीन-चतुस्त्रिंशदंशाः
[३३॥०] । अश्विनी-नक्षत्र-सम्बन्धिनीऽकारस्याऽऽयाताः पादीन-
चतुस्त्रिंश-दंशाः । एवं दीर्घाकारस्य । परं त्वश्विनी-सम्बन्धिन-
स्तत्र सपादा रस-वाहु-मिताः [२६।०] परे पाद-द्वय-युक्ताः सप्तांशा

(1) Here one folio of the MS. is missing ; the reading following is, therefore, abrupt.

[७॥० = ३३॥०] भरण्या जाताः । इकारस्य तृतीय-स्वरस्य पादत्रय-सहितास्त्रयस्त्रिंशदंशा भरणी-सम्बन्धिनी भवन्ति । चतुर्थ-स्वरस्य शेषाः पादोन-नवेन्दु-संख्या [१८॥०] अंशा भरण्यास्तिथ्यंशकाः [१५ = ३३॥०] कृत्तिकाया भवन्तीति मेषराशिः पूर्णः । कृत्तिकायास्त्रिपादाधिक-त्रयस्त्रिंशदंशाः पञ्चम-स्वरस्य । शेषाः पाद-सहितैकादशांशाः [११॥०] कृत्तिकायाः, द्विपाद-सहित-द्वाविंशत्यंशा [२२॥०] रोहिण्या इति सम्भूय पादोन-चतुस्त्रिंशदंशाः [३३॥०] षष्ठ-स्वरस्य । त्रिपाद-सहित-त्रयस्त्रिंशदंशा [३३॥०] रोहिणी-सम्बन्धिनः सप्तम-स्वरस्य । रोहिण्याः शेष-भूतास्त्रि-पाद-सहितास्त्रयोदंशा [३॥०], मृगशीर्ष-नक्षत्रस्य त्रिंशदंशा [३०] इति सम्भूय त्रि-पाद-सहितास्त्रयस्त्रिंशदंशा [३३॥०] अष्टम-स्वरस्य भवन्ति । अनयैव दिशा अन्येषाम् अपि राशीनां नक्षत्रांश-कल्पनया चत्वारश्चत्वारो वर्णाः क्रमादुपपादनीयाः । इत्थं वृष-राशेर्वर्णा उक्ताः । शेषा मृगशीर्षस्य त्रिंशदंशाः [३०], पादोनाश्चत्वारोदंशा [३॥०] आर्द्रायाः इति सम्भूय स-त्रि-पाद-त्रयस्त्रिंशदंशा [३३॥०] नवम-स्वरस्य जाताः । इत्थञ्च भरण्याः कांश्चिदंशानुपादायास्त्रिन्धा अंशैराकार-वर्णकत्वं नक्षत्रयोर्द्वयोरुपपाद्यं, तथा चाऽऽनन्द-नामकस्य साधकस्य पाश-बीजादिक-मन्त्रस्य वा नक्षत्र-निर्णय एव न भवति, दूर एव तु तदानुकूल्यादि-विचार-चर्चा । एवमग्रेऽप्यनुपपत्तिरुद्देति चेत्, उच्यते, द्वि-नक्षत्रकत्वं केषाञ्चिद् वर्णानामगलोपेयत एव । तदयं संग्रहः—भुजो [२] वेदो [४] रसो [६] हस्ती [८]

नवमः [८] शिव- [११] विश्वकौ [१३] ।

तिथि-[१५] रष्टेन्दु-[१६] रभ्राक्षि [२०]
 द्वि-द्वि-[२२] वेद-द्वि-[२४] वाण-द्वि [२५] ॥
 नागाक्षि-[२८] नन्दाक्षि-[२९] विधु-त्रि[३१] -वेद-
 त्र्यं-[३४] ग-त्रि-[३६] नाग-त्रि-[३८] ख-वार्धयश्च[४०] ।
 चन्द्राब्धि-[४१] रामाब्धि-[४२] शराब्धि [४५] सप्ता-
 भ्योध्युन्मिता[४७] द्वि-द्वि-भक्ता इहाणाः ॥
 चतुर्द्वि-संख्या[२४]अपरे च वर्णा-
 चतुर्द्वि-संख्या ध्रुवमेक-भाः स्युः ॥ इति ।

आनुकूल्यं यद्यपि द्वितीय-तारात्वेन पाशादि-वर्णक-मन्त्राणां
 हरि-नामक-रेवती-नक्षत्रकस्य साधकस्य सम्भवति तथापि तृतीय-
 तारा-रूप-भरणी-सम्बन्धित्वस्यापि तत्र सत्त्वादेयत्वम् एव । अतः
 एव मूले “नवाष्ट-द्व्यधिकतरैरिति विहाय “सप्त-पञ्च-तृतीय-
 गैरिति”तु प्रकृतम् । उपादेयानाम् उक्तो द्वितीयत्वं नोपादानापत्तिः,
 हेयानामुक्तो तु हेयस्य तृतीयत्वादेरपि तत्र सत्त्वादनुपादानं
 सिध्यति, गङ्गा-जलादित्वे नोपादेयता-प्रसक्तावपि निषिद्ध-मद्यादि-
 सम्बन्धेन हेयतायाः सर्व-जन-सिद्धत्वात् । प्रथम-तारा यद्यपि
 तन्त्रान्तरेषु प्रतिषिद्धा, तथापि प्रस्तुत-तन्त्रे तदप्रतिषेधात्
 तदनुसारिणां षोडश-नित्या-विद्या-शोधने समुपादेयैव सेति
 मन्तव्यम् । ज्योतिः-शास्त्रे च चो चो लै-रश्विन्या लि लु ले
 लो-वर्णैर्भरण्या अ इ उ ए-वर्णैः कृत्तिकाया इति प्रत्येक-
 मेकैक-पादे एकैको वर्ण इति रीत्या कृत्तिकाद्यक्षरान्तम् एको
 मेष-राशिरेवमग्रेऽपि नक्षत्रेषु वर्ण-योजना करणीयेति कथितम् ।
 तन्त्रान्तरे अ-कारेण आ-कारेण चाश्विनी, तृतीय-स्वरेण भरणी,
 चतुर्थ पञ्चम-षष्ठ-स्वरैः कृत्तिकेत्यादि-रीत्या नक्षत्रेष्वक्षरयोजना,
 राशि-योजना त्वन्यथैव, अष्टम-नवम-दशम-स्वराणां रोहिणी-
 नक्षत्रकाणामपि मिथुन-राशौ योजितत्वात् । प्रस्तुते तु तन्त्र
 उभय-विलक्षणैव रीतिरिति ध्येयम् ॥४३॥

तन्त्रराज-टीकानुमत-नक्षत्र-चक्रम्

अ अश्विनौ ३३॥०	आ अश्विनी, भरणी २६॥० ७॥०	इ भरणी ३३॥०	ई भरणी, कृत्तिका १८॥० १५
उ कृत्तिका ३३॥०	ऊ कृत्तिका, रोहिणी ११० २२॥०	ए रोहिणी ३३॥०	ऐ रोहिणी, मृगशिरा ३॥० ३०
लृ मृगशिरा, आर्द्रा ३० ३॥०	लृ आर्द्रा २३॥०	ए आर्द्रा, पुनर्वसु २२॥० ११०	ऐ पुनर्वसु ३३॥०
आ पुनर्वसु, पुष्या १५ १८॥०	औ पुष्या ३३॥०	क पुष्या, अश्लेषा ७॥० २६॥०	ख अश्लेषा ३३॥०
ग मघा ३३॥०	घ मघा, पूर्वफल्गुनी २६॥० ७॥०	ङ पूर्वफल्गुनी ३३॥०	च पूर्व, उत्तर १८॥० १५
क उत्तरफल्गुनी ३३॥०	ज उत्तर, हस्ता ११० २२॥०	झ हस्ता ३३॥०	ञ हस्ता, चित्रा ३॥० ३०
ट चित्रा, स्वाती ३० ३॥०	ठ स्वाती ३३॥०	ड स्वाती, विशाखा २२॥० ११०	ढ विशाखा ३३॥०
ण विशाखा, अनुराधा १५ १८॥०	त अनुराधा ३३॥०	थ अनुराधा, ज्येष्ठा ७॥० २६॥०	द ज्येष्ठा ३३॥०
ध मूला ३३॥०	न मूला, पूर्वाषाढा २६॥० ७॥०	प पूर्वाषाढा ३३॥०	फ पूर्वा, उत्तराषाढा १८॥० १५
व उत्तराषाढा ३३॥०	भ उत्तरा, श्रवणा ११० २२॥०	म श्रवणा ३३॥०	य श्रवणा, धनिष्ठा ३॥० ३०
र धनिष्ठा, शतभिषा ३० ३॥०	ल शतभिषा ३३॥०	व शतभिषा, पूर्वभाद्र २२॥० ११०	श पूर्वभाद्रपद ३३॥०
ष पूर्व, उत्तरभाद्र १५ १८॥०	स उत्तरभाद्रपद ३३॥०	ह उत्तरभाद्र, रेवती ७॥० २६॥०	ल रेवती ३३॥०

साध्यानामपि विज्ञेयमंशकाद्यमनुग्रहे ।

यतस्ते तत्त्व-विज्ञान-रहितास्तेन चोदितम् ॥४४॥

प्राक्-प्रत्यग्-दक्षिणोदक् च सूत्र-पञ्चक-योगतः ।

कोष्ठानि षोडशाव स्युस्तेषु वर्णान् क्रमास्त्रिखेत् ॥४५॥

शिक्षणीयोपासनादि-प्रकारः साध्यस्तस्य अनुग्रहे विद्योपदेशे कर्तव्येऽपि अंशकादिकम् उक्तं वक्ष्यमाणं चाऽऽकाङ्क्षणीयमेवेत्याह साध्यानामित्यादिना । एतेन ज्ञात-तत्त्व-रूपाणां सिद्धानां शिक्षितोपासनादि-प्रकारक-रूपाणां साधकानां चांशक-राशि-सिद्धादि-विचारो नानुसर्तव्य इत्युक्तं भवति । “एवं धनर्ण-शुद्धिस्तु” [६१] कार्या सर्वैस्तु सर्वतः इत्यस्यार्थे वक्ष्यमाणत्वात् सिद्धानामपि साधनीय-परम-पुरुष भागस्य सावशेषत्वात् साधकानामर्ध-साधित-पुरुषार्थ-साधनकत्वादुक्त-धन-चक्र-शुद्धेरावश्यकत्वेऽप्यंशकादि-शुद्धिस्तेषां नापेक्षितेतुप्रपदेशादेतच्छुद्धिरप्राप्त-साधकता-दशावधिसमये अपेक्षितेति स्पष्टमभिहितम् । साध्यानामनुग्रहे किमर्थमंशकादि-शुद्धिरपेक्षितेत्यत्र हेतुं स्वयमेवाह—यत इत्यादिना । ते साध्यास्तत्त्व-विज्ञान-रहिताः तत्त्व-विज्ञानस्योपदेशेनापि शून्याः ॥४४॥

सिद्धादि-चक्रस्य आदि-पदेन संगृहीत्य स्वरूप-तच्छुद्धि-प्रकारयोराकाङ्क्षायाम् आह—प्राक् इत्यादि । अत्र सूत्रत इत्युपेक्ष्य योग-पदोपादानात् परस्पर-मिश्रितत्वं रेखाणामधिगम्यते, तथा च पूर्व-पश्चिमायता दक्षिणोत्तरायताश्च परस्पर-संभिन्नाः पञ्च पञ्च रेखाः कृत्वा षोडश कोष्ठाः, संपाद्याः । तेषु

चतुश्चतुर्विभागेन कल्पयेत्तानि वै क्रमात् ।

प्रथम-प्रथमे त्वाद्यं द्वितीय-प्रथमे तथा ॥४६॥

द्वितीयमन्यतश्चान्यत् तथाऽन्यदपि कल्पयेत् ।

तत्तत्कोष्ठेषु विलिखेत् तत्तत्-पञ्चममक्षरम् ॥४७॥

ईशानादि-कोष्ठमारभ्य क्रमेण अकारादि-क्षकारान्तान् सर्वानपि वर्णानभिलिखेत् ॥४५॥

तत्र च प्रथम-द्वितीय-तृतीयादि-क्रमतो लिखने प्राप्तं विशेषमाह—चतुरित्यादिना । तानि पूर्व-सम्पादित-कोष्ठानि । चतुश्चतुर्विभागेनेति । ईशान-तद्वर्णो तद्व्याधस्तन-कोष्ठ-व्याधक-चतुः-कोष्ठानि कल्पयेत् एको वर्ग इति कल्पयेत् । एवमे-
[वै(?) तद्वर्ग-तत्-पंक्ति-संलग्न-कोष्ठ-व्याध-तद्व्याधस्तन-कोष्ठ-व्याध-
रूप-कोष्ठ-चतुष्टयस्य वर्ग-संज्ञा कल्पनीया । एतयैव दिशा वर्ग-
व्याधमन्यदपूह्यमिति प्रत्येकं चतुश्चतुः-कोष्ठ-घटिताश्चत्वारो वर्गाः
स्वीकरणीया इत्यर्थः । वर्गेति संज्ञा निर्मूलेति तु नाशङ्क्यम्
“एवं चतुर्षु वर्गेष्वि”तुत्तर-ग्रन्थ-दर्शनात् । लिखन-क्रममुप-
दर्शयति प्रथमेत्यादिना । प्रथमस्य वर्गस्य प्रथमे कोष्ठे आद्यमकारं
कल्पयेत् विन्यसेत् । द्वितीय-वर्गस्य प्रथमे कोष्ठे द्वितीयं
दीर्घाकारं न्यसेत् ।

अन्यतः अन्यस्मिन् तृतीय-वर्गस्य प्रथमे कोष्ठे अन्यत् तृतीय-
मिकारं लिखेत् अन्यदपि चतुर्थ-वर्गस्य प्रथम-कोष्ठमपि तथा
चतुर्थ-वर्णेन दीर्घाकारेण संबद्धं कल्पयेत् । इत्थं प्रकारेण
वर्ग-चतुष्टयस्यापि प्रथम-कोष्ठानां पूरणमुपदिश्य तत्तद्वर्गानां

द्वितीयादि-कोष्ठ-त्रय-पूरणोपायम् उपदिशति—तत्तदित्यादिना ।
तत्तत्-कोष्ठेषु तेषां वर्गाणां तेषु कोष्ठेषु द्वितीयादि-कोष्ठेषु
तत्तत्-पञ्चमं तद्वर्गीय-पूर्व-कोष्ठ-लिखित-तत्तदुल्लेखाकारादि-रूप-
 वर्णमपेक्ष्य पञ्चमम् उकारादि-रूपं वर्णं लिखेत् ॥४६-४७॥

तन्त्रराज-टीकानुमत-सिद्धादि (अ-क-थ-ह)—चक्रम्

सिद्ध [पूर्व-दिक्] साध्य

अ क थ ह	उ ङ प	आ ख द ल	ज च फ
ओ ङ व	ल भ म	औ ढ श	लृ ज य
ई घ न	ऋ ज भ	इ ग ध क्ष	ऋ ङ व
अः त स	ऐ ठ ल	अं ण ष	ए ट र

अरि

सुसिद्ध

इत्येवं रीत्या चतुर्वर्गाणां षोडश-कोष्ठेषु वर्ण-लिखने कृते
 सान्ता अष्टचत्वारिंशद्वर्णा लिखिता भवन्ति, एकैक-कोष्ठे
 त्रयस्त्रयश्च ते पर्यवस्यन्ति । अतः परं समुर्वरितानां त्रयाणां
 वर्णानां न्यासे प्राप्ते विशेष-वचनाभावात् पूर्वोक्त-दिशैव न्यासो
 न्यायः, इत्युक्तं प्रथम-द्वितीय-तृतीय-वर्गाणां प्रथम-प्रथम-कोष्ठेषु
 ह-ल-क्षानामुपन्यासे सिद्धे एतान्येव त्रीणि कोष्ठानि प्रत्येकं
 चतुरक्षराणि शेषाणि तु सर्वाणि त्रयोदश कोष्ठानि त्रि-त्र्यक्षराणीति

एवं चतुर्षु वर्गेषु चान्तावधि समालिखेत् ।
 स्वनामाद्यक्षरं यत्र कोष्ठे सन्दृश्यते ततः ॥४८॥
 सिद्धादीन् गणयेद् यावन्मन्त्राद्यक्षर-दर्शनम् ।
 सिद्ध-सिद्धो जपात् सिध्येद् द्विगुणात् सिद्ध-साधकः ॥

वैषम्यापत्तिः, हकारादीनामनुपन्यासे केषाञ्चिल्लिखनं केषाञ्चिन्नेति
 वैषम्यापत्तिस्तु तदवस्था, “तेषु वर्णान् क्रमास्त्रिखे-दि”त्युक्त-मूल-
 वैरस्यमधिकम्, इतो हि सर्व-वर्णानां लिखनस्यावगतेरित्याशङ्कं
 प्रथम-वैषम्यस्येष्टत्वमभिप्रेत्य निराकरोति—चान्तावधौत्यादिना ।
 एतत्-फलमुपदर्शयितुं वर्ग-चतुष्टयस्य संज्ञाम् उपदिशति
 स्व-नामाद्येत्यादिना । यत्र कोष्ठे यद्गर्ग-घटक-कोष्ठे स्वस्य साध-
 कस्य नाम्नः “सुप्तो जागर्ति येनासावि”त्यादि-तन्त्रान्तरोक्त-लक्षण-
 लक्षित-व्यावहारिक-प्रसिद्ध-संज्ञाया आद्यक्षरं प्राथमिको वर्णो
 लभ्यते ततस्तु वर्गमारभ्य सिद्धादीन् सिद्ध-साध्य-सुसिद्धादीन् क्रमेण
गणयेत् । स्वनामाद्यक्षराक्रान्तो वर्गः सिद्धः, प्रादक्षिणेन तद्-
 द्वितीयो वर्गः साध्यस्तत्-तृतीयः सुसिद्धस्तच्चतुर्थो ऽरिरिति ।

मन्त्रादिमाक्षरेणैव सिद्धादि-विचारस्याऽऽदत्तव्यत्वाद् यत्र
 स्वनामाक्षर-घटित-वर्गाच्चतुर्थे वर्गे मन्त्रस्यादो वर्णस्तत्रोक्त-रीत्या
 सर्व-वर्ग-विचारादरणेऽपि यत्र तृतीये द्वितीये प्रथम एव वा वर्गे
 मन्त्राक्षरं दृश्यते तत्र नायं विचारोऽनुसरणीय इत्यभिप्रेत्याह

यावदित्यादि । फलं दर्शयति सिद्ध-सिद्धवित्यादिना । एतेन सिद्ध-वर्ग एव मन्त्रादिमाक्षरस्यापि सत्त्वे सिद्ध-सिद्धेति तन्नाम, द्वितीये मन्त्राक्षरे सिद्ध-साध्येति, तृतीये सिद्ध-सुसिद्धेति, चतुर्थे सिद्धारौति संज्ञा भवतीति सूचितम् । उक्त-सिद्धादि-संज्ञाशालिनां चतुर्णामपि वर्गाणां प्रत्येकं चतुः-कोष्ठेषु गत-प्रथम-वर्णकानां मन्त्राणामपि क्रमेण संज्ञाऽनेनोपदिष्टा । यथाहि साध्य-नामाक्षरस्य तस्मिन् वर्गे स्थित्या तस्य वर्गस्य सिद्धेति नामेति पूर्वमुक्तं तथा तद्वर्गीय-सिद्धता-प्रयोजक-कोष्ठ एव मन्त्राद्यक्षर-सत्त्वे तस्य मन्त्रस्य सिद्ध-सिद्धेति नाम, सिद्ध-वर्गे साध्य-कोष्ठे मन्त्राक्षरे सिद्ध-साध्येति, सिद्ध-वर्गे सुसिद्ध-कोष्ठे मन्त्राक्षरे सिद्ध-सुसिद्धेति, सिद्ध-वर्गे अरि-कोष्ठे मन्त्राक्षरे सिद्धारिरिति तन्मन्त्र-नाम । अथ चेत् साध्य-वर्गे मन्त्राक्षरं परन्त्वौशानादितः प्रादक्षिणेन तद्वर्ग-कोष्ठ-गणनायां यावन्मिते सिद्ध-वर्गीय-कोष्ठे खनामाद्यक्षरं स्थितं तावन्मित एव कोष्ठे मन्त्राक्षरे सति तन्मन्त्रस्य साध्य-सिद्धेति नाम, तद्वितीये मन्त्राक्षरे सति [साध्य] साध्येति, तत्-तृतीये मन्त्राक्षरे साध्य-सुसिद्धेति, तच्चतुर्थे मन्त्राक्षरे साध्यारिरिति । अथ यदि सुसिद्ध-वर्गे सिद्ध-वर्ग-कोष्ठे सिद्धता-प्रयोजक-कोष्ठ-गत-संज्ञा-शालिनि कोष्ठ एव मन्त्राक्षरं तन्मन्त्रस्य सुसिद्ध-सिद्धेति नाम, तद्वितीये मन्त्राक्षरे सुसिद्ध-साध्येति, तत्-तृतीये मन्त्राक्षरे सुसिद्ध-सुसिद्धेति, तच्चतुर्थे मन्त्राद्यक्षरे सुसिद्धारिरिति । अरि-वर्गे सिद्ध-वर्ग [कोष्ठे सिद्ध] ता-प्रयोजक-कोष्ठ-संज्ञा-शालिनि कोष्ठ एव मन्त्राक्षरे तस्य मन्त्रस्यारि-सिद्धेति नाम, तद्वितीये मन्त्राक्षरे अरि-साध्येति, तत्-तृतीये मन्त्राक्षरे अरि-सुसिद्धेति, तच्चतुर्थे मन्त्राक्षरे अर्यारिरिति । यद्वा, सिद्धादि-

सिद्धे सुसिद्धः सम्प्राप्ता सिद्धारिर्हन्ति गोत्रजान् ।
साध्य-सिद्धोऽतिसंक्लेशात् साध्य-साध्योऽति-

दुःखकृत् ॥५०॥

साधो सुसिद्धो भजनात् साधारिः स्वां श्रियं हरेत् ।
सुसिद्ध-सिद्धोऽध्ययनात् फलं दद्याद्यथेक्षितम् ॥५१॥
सुसिद्ध-साध्यो जापाद्यैः सिद्धये स्यादतोऽन्यथा ।
सुसिद्धे तु सुसिद्धस्तु पूर्व-जन्म-कृत-श्रमः ॥५२॥

संज्ञा कोष्ठानामेव पूर्वमुक्तेति सिद्ध-सिद्ध-सिद्ध-साध्येत्यादिकाऽ-
र्यरि-पर्यन्ताऽपि षोडश-संज्ञा कोष्ठानामेव, मन्त्रे तु तत्तत्-
संज्ञक-तत्तत्-कोष्ठ-वृत्तित्वाद् गौणः प्रयोग इत्यभिप्रेतम् । जपात्
कल्पोक्त-संख्या-विशिष्ट-जपात् । द्वि-गुणात् कल्पोक्त-संख्यातो
द्वि-गुणात् ॥४८-४९॥

संप्राप्ता विधि-पूर्वकं प्राप्त-मात्रेण, न तु जपानुष्ठान-क्लेशात् ।
अतिसंक्लेशात् त्रिगुण-चतुर्गुण-जपादि-कष्ठानुसरणात् ॥५०॥

भजनाद् द्वि-गुण-जपादितः । अत एव द्वि-गुणादिति क्वचित्
पाठः । अध्ययनात् कल्पोक्त-जप-मात्रतो न तु युग-संख्या-
अयणमप्यपेक्षितमिति भावः ॥५१॥

जापाद्यैः जप-होम-तर्पणादिभिः । अतोऽन्यथा सुसिद्ध-
साध्यादन्यः अनन्तरः सुसिद्ध-सुसिद्ध इत्यर्थ इति मनोरमाकारः ।

तस्मात् सर्व-सिद्धीनां साधने^१ यो जपेन्मनुम् ।
 अभिचारे रिपोरेवं यदि स्वात्म-विपत्तये ॥५३॥
 सुसिद्धोऽरिरशेषेण स्व-कुल^२ नाशयेद् भ्रुवम् ।
 अरि-सिद्धः सुतं हन्यादरि-साध्यः स्व-योषितम् ॥५४॥

अन्यथेति द्विरावर्तनीयम्, तेन अतोऽन्यथा जप-होमादिकं
 विना गृहीतोऽयं सुसिद्धस्त्विति (१) तन्निर्देशस्य स्पष्टतया सुसिद्ध-
 साध्यानन्तर-भावीत्यर्थ-कथनस्यानुपयुक्तत्वादिति केचित् । अतोऽयं
 मन्त्रः पूर्व-जन्मनि कृत उपासना-रूपः अमो यस्येत्येवम्भूतो
 भवतीति ॥५२॥

तस्मात् सर्वासां सिद्धीनां सर्वासां कामनानां सिद्धये
 निपत्तये एतज्जन्मन्यक्त-जपादि-अमोऽपि साधको मन्त्रममुं यो
 जपेत् । रिपोर्नामाद्यक्षर-मन्त्राद्यक्षरयोः पूर्व-रीत्या विचारेण
 रिपोः सुसिद्ध-सुसिद्धो यो मन्त्रस्तेन तस्य रिपोरभिचारो यदि
 क्रियेत, तदा प्रत्युत स्वसैव विपत्तिः स्यान्न तु रिपोः । एतेन
 रिपोरनुकूलेन अर्यरिभूताद्य-वर्णक-मन्त्रेणैव रिपोरभिचारादि-
 कर्म साधनीयम्, न तु तदनुकूलेन मन्त्रेणेति ध्वनितम् ॥५३॥

अशेषेण न तु सकुल्येषु कश्चिदपि परित्यजेत् । स्वस्य स्वीय-
 साधकस्य योषितम् ॥५४॥

अरि-सुसिद्धो मन्त्रस्तु कुलोत्सादनकृच्छ्रनैः ।

अर्यरिः स्वात्महा मन्त्रः सम्प्राप्तैव सुनिश्चितम् ॥५५॥

नामादक्षरमारभ्य यावन्मन्त्रादि-वर्णकम् ।

विधा कृत्वा स्वर्गैर्भिन्द्यात् तदन्यद्विपरीतकम् ॥५६॥

शूनैः, न तु युगपत् । स्वस्य साधकस्याऽऽत्मानं शरीरं प्राण-
वियोजन-द्वारा हन्तीतिवं-भूतोऽर्यरि-मन्त्रः सम्प्राप्तैव प्राप्ति-
समनन्तरमेव, न तु काल-विलम्बेन । सु मम्यग् निश्चितमिद-
मात्म-हननं न तु पाक्षिकम् ॥५५॥

अंशकादय इत्यत्र स्थितर्ण-धन-शुद्धि-प्रकाराकाङ्क्षायामाह—
नामाद्येत्यादि । मातृका-क्रमेण साधक-प्रसिद्ध-व्यावहारिक-
नाम-प्राथमिकाक्षरम् आरभ्य द्विपद-संगृहीत-स्व-ग्राह्य-मन्त्र-
प्रथमाक्षर-पर्यन्तं गणयित्वा सम्पन्नामष्टाविंशत्यादि-संख्यां त्रिगुणां
कृत्वा सम्पन्नां चतुरशीत्यादि-रूपां संख्यां स्वर्गैः सप्तभिर्विभज्य
लब्धः शिष्टाङ्कः सप्तादि-रूप एव । न चेह तन्त्रे शून्यस्य फलम्
उक्तम्, नापि तन्त्रान्तरम् उपादेयं तन्त्रान्तर-नैरपेक्ष्य-रूपस्य पूर्ण-
त्वस्य पूर्वम् उक्तस्य व्याकोप-प्रसक्तेः । तस्माच्छिष्टेन सप्ताङ्के-
नैवैतत्-तन्त्रोक्त-विद्यानामृण-धन-विचारो न शून्याङ्केन, तथाच
सप्तादि-रूपोऽङ्को नाम-राशिः । एवं मन्त्र-प्राथमिकाक्षरमारभ्य
साधक-नाम-प्राथमिकाक्षर-पर्यन्तं गणयित्वा सम्पन्नां पञ्चविंश-
त्यादि-संख्यां त्रि-गुणां कृत्वा सम्पन्नां पञ्चसप्तत्यादि-संख्यां
सप्तभिर्विभज्य शेषाङ्कः पञ्चादि-रूपो मन्त्रराशिः । तदेतन्मन्त्र-
राशि-करणं “तदन्यद्विपरीतकम्” इत्यनेनोक्तम् । ततो

नाम-राशि-करणादन्यद् मन्त्र-राशि-करणं विपरीतकं साधक-
नामादि-[वर्ण-मन्त्र (?)] वर्णान्तं यत् पूर्व-गणनमान्नातं ततो
विपरीतं मन्त्र-राशि-करणे गणनमाश्रयणीयम्, मन्त्रादि-वर्ण-
मपेक्ष्य साधक-नामाद्यक्षर-पर्यन्तं गणयेदिति यावत् । यदुक्तं
तन्त्रान्तरे

“नामाद्यक्षरमारभ्य यावन्मन्त्रादिमाक्षरम् ।

गणयेन्मातृका-वर्ण-क्रमेण गुणयेत् त्रिभिः ।

विभक्ते सप्तभिः शिष्टो नाम-राशिरुदाहृतः ।

एवं मन्त्रार्णमारभ्य यावन्नामादिमाक्षरम् ।

गणयित्वा त्रिभिर्हत्वा विभक्ते सप्तभिर्बुधैः ।

मन्त्र-राशिः स्मृतः— — — —॥”

इति । पदार्थादंश-मन्त्र-महोदधिकृतोरप्यत्र वार्थं निर्भरः ।
ननु तन्त्रान्तर-स्रापेक्षत्वे स्वतन्त्रत्वाद्यनुपपत्तिः स्यात् ? न स्यात्,
नहि वयं तन्त्रान्तर-सापेक्षत्वमस्य स्वीकुर्मः, अपि तु “विपरीत”-
मित्यस्य सन्दिग्धार्थस्य तन्त्रान्तरेणार्थं विनिश्चिनुमः । ननु
सर्वांश-वैपरीतप्रमविशेषादिहाश्रयणीयं, तथा च मन्त्र-राशि-करणे
पूर्वोक्त-रीत्या आरम्भावधि-समाप्त्यवधोर्वैपरीतप्रमिव गुणक-
भाजकयोरपि वैपरीत्यमत्राश्रयणीयं, तथा च सप्तभिर्गुणयित्वा
त्रिभिर्विभागः स्वीकरणीयः ; अत एव मनोरमायां “मन्त्राद्यक्षर-
मारभ्य स्व-नामाद्यक्षरावधि मातृकाक्षराणि विपरीतकं सप्तभिः
संवर्ध्वा त्रिभिराहरेदिति”ति । अत्र सप्तभिः संवर्ध्वात्यस्य पूर्वोक्त-
मातृका-संख्यायां सप्त-संख्याऽधिका योजनीयेत्यर्थो यद्यप्यवगम्यते
तथापि “मन्त्राद्यक्षरादि-नामाद्यक्षरान्तानि मातृकाक्षराणि
गणयित्वा सप्त-गुणीकृत्य त्रिभिर्भक्ता शेषमेकतः स्थाप्यं स मन्त्र-

कृत्वाऽधिको^१ ऋणी ज्ञेयो^२ ऋणी चेन्मन्त्रमुत्तमम् ।

स्वयम् ऋणी चैतन्मन्त्रं त्यजेत् पूर्व ऋणी यतः ॥५७

राशिरिति निधिकृता स्पष्टं निखितत्वान्ननोग्मा-ग्रन्थोऽपि यथा-
कथञ्चित् सम-गुण-परत्वं नैव योजनीय इति चेत्, मैवं ; एवं
तर्हि मातृका-क्रमेण गणनायां नाम राशि-करणे समाश्रितायामपि
वैपरीतनं किन्न रोचयेत् ? सर्वांश्च-वैपरीतनस्य तत्रैव सम्भवात् ।
इत्यञ्च कमलापल्यादि-नामवत्-साधकस्य नाम-राशि-करणे कादि-
रूप-नामादि-वर्णं तो हादि-विद्याद्यन्तरस्य रामाग्नि [३३] संख्यत्वं
भवति, मन्त्र-राशि-करणे हकारतः ककारस्य मातृका-गणन-
क्रमेण विंशति-संख्यात्वमायाति. वैपरीतनं गणनं तु रामाग्नि-
संख्यात्वं पुनरायातीति महदेव फल-वैषम्यम् । नवा त्वया
परैर्वापि वैपरीतनं मातृका गणनमुक्तं तन्त्रान्तर्गतं पूर्वमुदाहृतम्,
उभयत्रापि राशा मातृकाणां क्रमन एव गणनं स्पष्टमधि-
गम्यते । अविरोधेनैव समुपपत्ता विरोध कल्पनस्यानायत्वा-
दिति मन्त्रव्यम् ॥५६॥

नाम-राशि-मन्त्र-राशि करणस्य फलमाह कृत्वं त्यादिना ।
पूर्वाङ्गितं कृत्वंति पदम् । अधिकः अधिकाङ्क-शेषको मन्त्रः
साधको वा ऋणी न्यूनाङ्क-शेषकस्य मन्त्रस्य साधकस्य वा
ऋणवान् । अपरो धनो ज्ञेय इत्यर्थिकम् । इत्यम् ऋणि-धनि-
ज्ञानेऽपि चोपादेयत्वानुपादेयत्वं मन्त्रस्य कथमवगम्ये इत्यत्राह
ऋणी चेदित्यादि । स्वयं साधकश्चेन्मन्त्रीयर्णवांस्तदा तन्मन्त्रं
स्वनिष्ठाया ऋणिताया निरूपकं मन्त्रं साधकस्यजेत् । त्यागि

1-2. The okāras should be omitted.

कथम् कृणित्वं मन्त्राणां साधकानां च मे वद ।

पूर्व-जन्म-कृताभासे पापादस्याफलाप्तिकृत् ॥५८॥

हेतुमाह पूर्व इत्यादिना । पूर्वं उपासनां विनापि पूर्व-जन्मनि स्वीपासना-फलस्य दत्ततया पुनः साम्प्रतं फलं न दास्यतीत्यतो नायमुपादेयः । एतदुपासनायां हि कृतायां पूर्व-प्राप्तं यत् फलं तदेव यदृणं तस्य प्रतीकार-मात्रं भविष्यति । तथा च पूर्वसर्पणस्य प्रतीकार-करणार्थमुपादीयतां नाम, फल-लाभ-प्रत्याशया तु नोपादीयताम्, यतो न ततः फलान्तर-लाभ इति भावः ॥५७॥

ननु उत्तमर्णत्वाधमर्णत्वयोर्धन-दानोपादान-प्रयुक्तयोः परस्परं पुरुषयोरेव सम्भवात् साधक-मन्त्रयोः कथं तथात्वं सम्भवदुक्तिकं स्यादित्यभिप्रेत्य देवी पृच्छति—कथमित्यादिना । अतिरहस्यत्वे न यतस्ततो गोप्यत्वे ऽपि

“रहस्य-धारिणी यस्माद् यस्माद्भक्ति-विधायिनी ।

यस्मात् प्रियामि भक्त्यासि ततस्ते कथयाम्यहम् ॥”

इत्यादि-तन्त्रान्तरतो रहस्यार्थ-निक्षेप-योग्यत्वेन वर्णिताया मम निकटे त्ववश्यं प्रकाश्यमेवेदं रहस्यम् इत्यभिप्रेत्योक्तं मे इति । श्रीशिव आशङ्कितार्थ-निराचिकीर्षयाह पूर्वैत्यादि । पूर्व-जन्मनि कृतोऽभ्यासो जप-होम-पूजादि-कर्मणां पुनः पुनरावर्तनं यत्रेति बहुव्रीहिः । यद्यप्यदभुत-सामर्थ्यानाम् अत्र निरूप्य-नित्यादि-विद्यानां सद्य एवोपासनानन्तरं फलदायकत्वं, तथापि सति प्रतिबन्धके साधक-सहस्रमप्यकिञ्चित्करमिति पाप-रूप-प्रति-बन्धक-सत्त्वेन तत्र फलानुत्पादः ॥५८॥

पापे नष्टं फलावाप्तिः काले देह-क्षयादृणी ।
 मन्त्रः सम्प्राप्ति-मात्रेण प्राक्तनः सिद्धये भवेत् ॥५६॥
 सिद्ध-मन्त्राद् गुरोर्लब्ध-मन्त्रो यः सिद्धिभाङ्गनरः ।
 लक्ष्मोमदादनादृत्य मन्त्रे^१ भोगमवाप्तवान् ॥६०॥
 सन्मन्त्रस्य^२ ऋणी क्षेयो भजनं तस्य पूर्वगम् ।
 तस्मादृण-विशुद्धिस्तु^३ कार्या सर्वैस्तु सर्वतः^४ ॥६१॥

ननु प्रतिबन्धक-नाशोऽपि कुतो नैतदुपासनातो जात इति चेत् सत्यं, कारण-पदार्थ-करणं प्रतिबन्ध-ध्वंस-करणञ्चेति द्वयं यत्र कार्यं निष्पादनीये [कर्तुं ? कर्तुः] पतति तत् कार्यम् असाध्यमसाध्यकल्पं वा भविष्यतीति तत्र त्रि-गुण-चतुर्गुण-पञ्च-गुणादि-सेवनमपेक्षितमिति । तावत् सेवा काल-विलम्बेन जाता प्रतिबन्धकं नाशयित्वा फलं दातुं यावदुद्युक्ता तावदायुर्नाशाद्देहसैश्व नाशो जात इति सोपासना द्वितीय-जन्मनि सद्यः फलं दास्यति, प्रतिबन्धकाभाव-कारणयोः पूर्वमेव निष्पादितत्वात् । यस्मात् सोपासनैवम्भूता स एव मन्त्र ऋणीत्युच्यते । ऋणम् अदत्त-फलसोपासना, कर्मता-सम्बन्धेन तद्वत्त्वं च मन्त्रे इत्येवं सर्वमभिप्रेत्याह पापे नष्टे इत्यादि ॥५६॥

मन्त्रस्य ऋणितामुपपाद्य साधकस्य कथमृणित्वमुपपद्येतेति

1. V. r. Comm. मन्त्रम् ।
2. V. r. Comm. स मन्त्रस्य ।
3. V. r. Comm. एवं धनर्ण-शुद्धिस्तु ।
4. V. r. Comm. सर्वशः ।

देवी-प्रश्नस्रोत्तरमुपदर्शयति सिद्ध-मन्त्रादित्यादिना । प्राप्त-लक्ष्मी-
प्रभवादहङ्कारात् स्वयं गृहीतमपि मन्त्रम् अनादृत्य अनुपास्य यो
हि साधको भोगमुपासना-फलं भोगं प्राप्तवान् सोऽयमुपासको
मन्त्रस्य ऋणीतुच्यते । स्वफल-समानाधिकरणोपासना-विरह एव
साधक-गतोक्तार्णम्, आश्रयता-सम्बन्धेन तद्वांस्तथा । ननू-
पासना-रूप-कारणं विना कथमुपासना-फलं भोगं साधकः
प्राप्नुयात्, नहि कार्यं कारणमन्तरेण क्वापि चोत्पाद्यं
भवतीत्यत्राह—सिद्ध-मन्त्रादिति । तथा च स्वाश्रय-[दीक्षणात्]
दीक्षकत्वं]-सम्बन्धेन शिष्य-गता गुरु-कृतोपासनैव तादृश-फलं
जनयतीति नोक्त-दोषः । तस्य अनुपामितत्वेऽपि दत्त-फलकस्य
मन्त्रस्य, भजनम् उपासनं पूर्वगं गुरु-गतम् । यद्वा पूर्वगं
ततोऽपि पूर्व-जन्म-गतं तज्जन्मन्यसेवनेऽपि ततः पूर्व-जन्म-कृत-
श्रमादेव लक्ष्मी-लाभाच्चेतो जन्मतोऽव्यवहित-पूर्व-जन्मनि कृता
सेवेति । गुरोः सिद्ध-मन्त्रत्वन्तु सर्वत्राप्युपदेश आवश्यकम्
अन्यथा दानादानयोर्द्वयोरपि प्रतिषेधात् । “पूर्वकमि”ति पाठे
अभजनम् इत्यकार-प्रश्लेषः, तस्य साधकस्य पूर्वकं पूर्वम् अभजनम्
उपासनाभावो यतोऽस्ति ततोऽसौ साधको मन्त्रस्य ऋणी
भवतीति पर्यवसितार्थः ।

ननु “साध्यानामपि विज्ञेयमि”त्यनेन यथाऽंशकादिकं
साध्यानामेव शोध्यत्वेन दर्शितं न साधक-सिद्धयोस्तथा
“अंशकादय” इत्येतद्वाक्यस्यादि-पद-ग्राह्यमृण-धन-शोधनमपि
साध्य-विषयमेव भविष्यतीति प्राप्ते विशेषमाह—एवमित्यादिना ।
एवं पूर्वोक्त-प्रकारेण दर्शिता ऋण-धन-चक्र-शुद्धिः सर्वैः साध्यैः

रुद्राक्षैरपि पद्माक्षैः पुत्रजीवैः कु-चन्दनैः ।

स्फाटिकैश्च प्रवालैश्च मौक्तिकैर्हम-निर्मितैः ॥६२॥

राजतैर्वाऽक्ष-माला' स्यात् पूर्वं पूर्वं फलेद् गुरुः ।

आदि-जान्तेरक्षरैः स्यादक्ष-माला यथार्थतः ॥६३॥

साधकैः सिद्धैश्च सर्वशः (?) सर्वेषु मन्त्रेषु सर्वासु विद्यासु चानु-
सरणीया । तुनाऽ'शकादि-(शुद्धि-ऋण ?) विशुद्धिः साध्व-विषयैवेति
ध्वनितम् । कुलाकुलादि-शुद्धिरपि चावश्यमत्रापेक्षिता "नराणा-
मिव मन्त्राणामि"त्यादिना मूल एव भूत-वैर-सात्त्विकत्वादि-
गुण-वैरादिना वर्णानां वैरसग्राये वक्ष्यमाणतया स्वनामादि-
वर्ण-वैरोभूत-प्रथम-वर्णको मन्त्रो नोपादेय इत्यर्थस्यार्था-
यातत्वादिति ध्येयम् । अत्र "नाम" जन्मर्क्षाक्षर-सम्बन्धमुपादेयम्,
तथा सङ्गताभावे तु तदेकाक्षरानुकूल्य-मात्रं विचार्यम् । नात्र
"सुप्तो जागर्ती"त्यादि-तन्त्रान्तरापेक्षा, नवा वकार-लकार-इय-
भेद-बोधक-तदपेक्षा । सर्वथा तदज्ञान-स्थले त्वगत्या "सुप्तवि-"
त्यादि-प्रसरः क्वाचित्कः । विशदीभविष्यति चेदं सुदर्शन-सहोदर-
कमलाविपश्चते (?) नित्य-खण्डितः ॥६०-६१॥

पूर्वोक्तोपासनाया लक्षादि-संख्या-विशिष्ट-जपादि-घटिताया
गणनां विनाऽनुपपत्त्या तत्-साधनं यत् किञ्चिद् वस्तु समाक्षिपतीति
स्वेच्छयोपादाने प्रसक्ते नियम-विधिमाह—रुद्राक्षैरित्यादिना ।
कु-चन्दनै रक्त-चन्दनैः ॥६२॥

किमेषां रुद्राक्षादि-नव-मालानां समुच्चयो विकल्पो मुख्यानु-

1. For this reading, cf. the Text quoted by the
commentator, p. 54, l. 9

अनुलोम-विलोमाभ्यां मातृकान्तरितं जपेत् ।

एवं सर्व-गुणोपेतो जायते सर्व-सिद्धिमान् ॥६४॥

कल्प-भावो वेत्याकाङ्क्षायामाह—पूर्वं पूर्वमिति । तथा च तृतीय एव पक्षोऽनुमत इत्युक्तं भवति । अत्र मणि-संख्या तन्त्रान्तरवन्न कामना-भेद-भिन्ना, प्रस्तुत-तन्त्रेऽनभिधानात्, किन्तु जपस्य शत-संख्यया कर्तव्यत्वात्तावत्-संख्या एव मणयः । अत एव वर्ण-मालां तावत्-संख्यैरेवाक्षर-मणिभिर्वक्ष्यति मूले । वर्ण-माला वा जपायोपयोजनीयेत्याह—आदौत्यादि । पूर्वमुक्तासु जप-मालासु “राजतैर्वाऽक्ष-माले त्यनेन यदक्ष-माला-पदं प्रयुक्त-मासीत् तत् केवलं रुढि-मात्रेण, साम्प्रतमुक्ताया वर्ण-माला-यासु यथार्थत्वम् अन्वर्थकत्वमेव, अकार-क्षकारयोः पूर्वापर-भागयोर्मणि-रूपत्वात् ॥६३॥

ननु मातृकाणामल्प-संख्यत्वाच्छत-संख्य-जपः कथं ताभि-
निर्वाहयितुं शक्य इत्याकाङ्क्षायामाह—अनुलोमेत्यादि । अन्त-
रितमिति । पूर्वमनुलोम-क्रमेण मातृकाया एकैको वर्णस्ततः
स्व-स्व-जप्य मन्त्रस्ततः प्रतिलोम-क्रमेणैकैको वर्ण इति क्रमेण जपे
क्रियमाणे मातृकान्तरितं यथा स्यात्तथा जपः सम्पन्न एव । एत-
जपस्य फल-विशेष-प्रदर्शन-मुखेन कामुकानामवश्य-कर्तव्यतां
दर्शयति—एवमित्यादिना । एवमित्यत्र जप इति शेषः । एवं
जपः उक्त-रीत्या मातृकान्तरित-मन्त्र-जपः । गुणाश्च—कर-भ्रष्टत्व-
दुर्मिल-मणि-स्फोटन-समत्व-तर्जनी-स्पृष्टत्व-पर-प्रेक्षितत्वाशुचि-
स्पृष्टत्वासंस्कृतत्वादि-दोष-शून्यत्वम् एव । सिद्धिमान् सकल-
कामनोपयोगि-मन्त्र-सिद्धिकरः ॥६४॥

तर्जनी-रहितैः कुर्यादङ्गुल्यग्रैर्जप-क्रियाम् ।
 अङ्गुली-पर्व-संस्पर्शादपि वा गणयेज्जपम् ॥६५॥
 अबुद्धि-पूर्वं विहिते निषिद्धे कर्मणि द्रुतम् ।
 विद्यां जपेच्छतं तेन तत्-पापान्मुच्यते ध्रुवम् ॥६६॥
 नित्यातिक्रम-दोषाणां शान्त्यै विद्यां^१ शतं जपेत् ।
 नैमित्तिकातिक्रमणे सहस्रं प्रजपेत्तदा ॥६७॥
 विशुद्ध-देह-वदनः शुक्लाम्बर-धरः शुचिः ।
 विमुखः पर-निन्दासु देवतादर्शनेषु च ॥६८॥
 परार्थ-वनिता-भूमि-पीडासु विगत-स्पृहः ।
 दयान्वितः सर्व-जने प्रेक्षाकारी गत-स्पृहः ॥६९॥

पूर्वोक्त-मालानां स्थापन-स्थानम् आह—तर्जनीत्यादिना ।
 तर्जनी-व्यतिरिक्ताङ्गुल्यग्रेषु मालां निधायङ्गुल्यग्रेण चालयेदिति
 भावः । पर्व-मालामाह अङ्गुलीत्यादिना । अनामा-मध्य-पर्वारभ्य
 तर्जनी-मूल-पर्वान्तं गणयित्वा दश-संख्या-पूर्तिः । एवमभ्यासे
 शतादि-संख्यापि शक्यते निष्पादयितुम् ॥६५॥

ननु तर्जन्यग्रे जपादि-करणे किं प्रस्तुतं जप-फलमात्रं नोत्-
 पद्यते आहोस्वित् प्रत्यवायोऽप्यधिक इति शङ्कां द्वितीय-पक्षमभ्यु^२—

*

*

*

*

1. V. r. Comm. मूलं ।

2. Two folios of the ms. missing here.

आस्तिको गुरु-भक्तश्च नित्यशो नियमान्वितः ।
 यः स सर्व-गुणोपेतो विद्या-सिद्धिमवाप्नुयात् ॥७०॥
 अन्यथा वर्तमानो यो विद्या-भजनवाँश्चिरम् ।
 न तस्य सिद्धिः कुत्रापि कदाचिच्च कथञ्चन ॥७१॥
 आदौ योगो भवेदन्ते पक्षवः सम्पुटो द्वयोः ।
 एकान्तरं तु ग्रथनं विदर्भो द्वान्तरीकृतः ॥७२॥
 मन्त्र-दोषांस्तु विज्ञाय गुरुः परिहरेत् क्षणात् ।
 अन्यथा स गुरुः शिष्यं निहन्ये वाचिराद्भुवम् ॥७३॥
 तेन तत्-परिहारञ्च शृणु देवि समाहिता ।
 परिहार-प्रकारन्तु वक्ष्ये योगेषु तत्त्वतः ॥७४॥
 दग्धः षट्-कर्णगो मन्त्रस्त्रस्तः स्यादधिकैर्जपात् ।
 गर्वितस्त्वविधि-प्राप्तः शत्रवो वैरि-कोष्ठगाः ॥७५॥
 बाला लघ्वक्षर-प्राया वृद्धा गुर्वक्षरान्विताः ।
 निर्जिताः कर्म-बाहुल्यादहसाः सत्त्व-वर्जिताः ॥७६॥

पुनः पुनः प्रवर्तनान्निर्जिता (७) मन्त्रा भवन्ति । यथा हि निर्जिता
 गत प्रतापाः पुनः पराक्रमं कर्तुं न प्रभवन्ति, तथा एक-व्यादिका-
 वृत्त्या दत्त-फला मन्त्राः पुनः फलं दातुं न प्रभवन्तीति निर्जित-
 नामकत्वम् । अनवरतं काम्य-कर्मसु नियोजनात्तु कुशल्वमिति
 न तेन पौनरुक्त्यं, नहि नित्य-योजन-बहुल-योजनयोर्न भेदः ।

यत्तु कर्म-बाहुल्यात् साधकस्य दुष्कर्म-क्षपण-पर्याप्ताराधना-

अपूर्ण-रूपाश्चिन्नाः स्युः स्तम्भिताः सानुनासिकाः ।
अकाल-विनियोगेन मूर्छिताः स्वापगा जपात् ॥७७॥

भावाद दुष्कर्मणामवशिष्टतया तद्वलेन फलादानानिर्जिताः पराजिता इति । एतत्-स्वरूपावगमस्तु यावज्जीवं यथाविधि कृतेऽप्याराधने फलानधिगमने सति संभवति, एवमवगमे स्वकर्मण्येव दुष्कृत-रूपे द्वेषः स्यान्न मन्त्रे इति सफलोऽवगम इति निधिकृतोक्तं तन्न युक्तम्, एवमपि हेयोपादेयतयोस्तत्र मन्त्रे कर्तुमशक्यत्वेन “तान् परिहरेत्” इत्यादिनोक्त-परिहारक-मन्त्रान्तर्गणनायामस्यानुपपत्तेः । अस्मन्मते च पुनः पुनः काम्य-कर्मणि योजनेन निर्जिता ये मन्त्रा जाता इति ज्ञानाद् वक्ष्यमाणं तत्-परिहार-प्रकारं करिष्यति मन्त्रमिमं त्यक्त्वा मन्त्रान्तरं वाऽनुसरिष्यतीति किमनुपपन्नम् । अहसा (८) हकार-सकाराभ्यां जीव-भूताभ्यां हीनाः सत्त्व-वर्जित-पदेनाभिधीयन्ते, न हि जीव-हीनस्य बलवत्त्वं सम्भावितमपि ॥७६॥

अपूर्ण-रूपा इति न विद्यते पूर्णं रूपं वर्णानुपूर्वी-विशेषो येषाम् इति, स्व-वाच्य-देवतायां शक्ति-प्रतिपादक-वर्ण-शून्या इति यावत् । मनोरमाकृतस्तु अपूर्ण-रूपाः स्व-वाच्य-देवतायाः पौष्क-ल्येन वाचका वर्णा यत्र न पतिताः स मन्त्रश्चिन्नः (८), महावय-विनः पौष्कल्येन प्रस्तुत-देवता-वाचकस्यावयवत्वादस्येत्याहुः । निधिकृतस्तु नैवं युक्तं, खण्डीभूता इत्यनेन गतार्थत्वादित्याहुः । खण्डित-लक्षणे पूर्ण-रूपस्यैव मन्त्रस्य साधकनैक-देश-जप-क

यात् साधकापराध-कृतो मन्त्रे दोषः, छिन्ने तावदर्थ-वाचक-वर्णा-
भाव-कृत एव दोष इति न गतार्थत्व-ग्रहेति तु मम प्रतिभाति ।

सानुनासिकाः कादि-पञ्च-वर्गीय-पञ्चमाक्षरान्यतम-बहुलाः,
स्तम्भितवदभिमतार्थ-करणासमर्थतया स्तम्भित-(१०) पदेनाभि-
धीयन्ते । अकाल-विनियोगेनेति । दीक्षा-काले यदि दीक्षा न कृता
किञ्चनुक्त-काले, सन्ध्यादि-नित्य-नैमित्तिकानां वक्ष्यमाणातिरिक्त-
कालेऽनुष्ठाने अरि-निग्रहादि-काम्येषु च रिपु-जन्म-लम्नाष्टम-
लम्नादि-रूप-विहितोत्तर-कालेऽनुष्ठाने सति स मन्त्रो मूर्च्छित-
वदकार्य-करत्वेन मूर्च्छित-(११) नामतामवलम्बते ।

मनोरमाकृतस्तु साधकस्य श्वासे दक्षिण-नासा-पुटे परिपूर्णं
वहति सति आग्नेय-मन्त्राणां प्रबोध-कालः इतरेषां स्वाप-कालः,
प्रणव-क्षकार-रेफ-हकाराक्षर-प्राया मन्त्रा आग्नेयाः । वाम-नासा-
पुटे श्वासे प्रवहति सति सौम्य-मन्त्राणां प्रबोध-कालः आग्नेया-
दीनां स्वाप-कालः । एतत्-सकलमविज्ञाय मन्त्राणां वैपरीत्येन
विनियोजकः साधको मूर्च्छाकर इति मन्त्रा मूर्च्छिता इव साधक-
समीहित-करणे निर्व्यापारा भवन्तीति वदन्ति । तदेतन्मतं
निधिष्ठतो नानुमन्यन्ते, पूर्वोक्त-रीत्या स्वाप-कालस्य तन्त्रान्त-
रोक्तत्वेन सप्रमाणत्वेऽपि प्रस्तुत-तन्त्रानुक्तस्य प्रस्तुत-तन्त्रे ग्रहणे
प्रस्तुत-तन्त्रे स्वान्य-तन्त्रानपेक्षत्व-रूप-पूर्णत्वस्य भगवतैव पूर्वमुप-
दिष्टस्य व्याकोपापत्तेः । यथोद्दिष्ट-जपाभाववतामेव मन्त्राणामग्रे
श्रुतत्वाभिधानात्, तन्त्रान्तरोक्त-स्वापस्य प्रकृते ग्रहीतुमनुचित-
त्वाच्च । प्राणोदयस्य साधक-शरीर-निष्ठतया प्रबोध-स्वापयोश्च
मन्त्र-निष्ठतया वैयधिकरण्याच्चेति, तन्त्रान्तरीय-प्रबोध-स्वाप-
निर्णयस्य निरूपणपक्षिकत्वाच्चेति ।

अत्र वदन्ति, दक्षिण-नासा-पुटावच्छिन्नं प्रवृद्धश्वक-पवन-काला-
वच्छिन्न-जपकत्वस्याग्नेयादि-मन्त्र-निष्ठस्य प्रवृद्धत्वस्य वैयधिकर-
ण्यासम्भवात्, अपङ्कोतुमशक्यत्वात् (?) । न च भगवतैव प्रणीतानां
तन्त्रान्तराणां निरूपपत्तिकत्वं मनसापि शक्यं वक्तुम् । किञ्च,
स्वापगा इत्यनेन हि जपाभाव-विशिष्टानां मन्त्राणां स्वापग-
पुरुषवत् साधक-कार्याक्षमतया स्वापगेति संज्ञा-मात्रं कृतं न तु
मन्त्राणां स्वाप-काल (उपदेश-कालमेवारभ्य ?) यथोक्त-विधिना
निरूपित इति सर्वथाऽनुक्तांशे तन्त्रान्तर-ग्रहणे का नो हानिः ।
न हि अकाल-विनियोगेनेत्यत्राकाल-पदेन स्वाप-काल-मात्र-
मुपादीयते येन तन्त्रान्तरापेक्षा-नियमः स्यात्, किन्तु
प्रकृत-तन्त्र-तन्त्रान्तर-धर्म-शास्त्र-ज्योतिः-शास्त्रादिषु ये ये काला
यस्य यस्य प्रतिषेधितास्ते सर्वेऽप्यत्राकाल-पदेनोपादीयन्त इति
किमनुपपन्नम् ।

अकाल-विनियोगेनेति—जपादित्यत्राप्यनुसज्जते । कालो
हि जपस्योपदेश-कालाव्यवहितोत्तरः सर्वोऽपि भगवता
विनियुक्तस्तमनवलम्ब्य जपो ह्यकाल-विनियोग-विशिष्ट-जप-
स्तत्-कर्म-भूता मन्त्राः स्वापग-(१२)पद-वाच्याः । टीकाकृतस्तु
“अजपादिति पदच्छेदः, सन्धिस्तु दिव्यत्वात् कथंतादि-शङ्काया
न विषयः, उपदेश-कालमारभ्य जपानुष्ठानं चेहाजप-पदार्थ”
इत्याहुः । निधिक्षतोऽप्येवम् । अन्ये तु, स्वापगेत्याबन्तं
प्रथमैक-वचनान्तं, तन्त्रे च विद्येति विशेष-पदमध्याहार्यम् ।
अत्र प्रकरणे मन्त्र-पदं मनन-कर्तृ-व्याण-कर्तृत्वोपाधिना विद्या-
साधारणमिति ध्वनयितुम् उपक्रान्त-मन्त्र-पद-त्यागेन विद्या-पदम्
उपात्तमिति वदन्ति ॥७७॥

मत्ताः पत्रेषु पठनादन्य-वर्णैस्तु कीलिताः ।
 रुद्धा विसन्धिकाः प्राप्त-दुःखा वैरि-समन्विताः ॥
 खण्डीभूतास्त्वंश-जपादङ्ग^१-हीनास्त्वसंहताः ।
 अपूर्णेनोपदिष्टा ये क्षीण-वीर्यास्तु ते मताः ॥७६॥

पत्रेषु पठनादुक्त-विधिना नाथोपदेशमन्तरेण पुस्तक-दर्शन-
 पाठ-मात्रेण जप्यमाना मन्त्रा मत्ता इवार्थापेक्षि-साधकस्या-
 नर्थकरा मत्त-(१३)पदेनाभिधीयन्ते । अन्य-वर्णैः तन्त्र-
 प्रोक्ताक्षर-भिन्नाक्षरैर्युता इति शेषः । यथाहि लोकोपद्रव-
 कारकं भूतादिकं तन्मन्त्रविदा लोहादि-कीलेन पाषाण-
 वृक्षादिषु कीलितं सत् स्वाभिमत-लोकोपसर्गादि-रूप-स्वकार्याक्षमं
 भवति, तथा मन्त्रोऽपि प्रस्तुत-मन्त्रोद्धारक-भगवद्वचनानारूढ-
 वर्ण-मिश्रितः स्वकार्य-साधक-समीहित-करणे क्षमो न भव-
 तीति कीलित-(१४) संज्ञाऽस्य मन्त्रस्य । वर्णान्तर-योजनश्च
 भ्रमेण, प्रणव-श्री-वीज-काम-वीज-माया-वीजानि प्रशस्ततराणि
 सर्वत्र योज्यानीति भ्रान्तस्य वा सम्भवति । विसन्धिका
 व्याकरणोक्त-गुणादि-सन्धि-प्राप्तावप्यकृत-सन्धयो रुद्ध-(१५) पदे-
 नीयन्ते । वैरि-समन्विताः पुं-स्त्री-दैवत-मन्त्रयोः, क्रूर-सौम्य-
 मन्त्रयोस्वरिता-नृसिंहादि-मन्त्रयोश्च वक्ष्यमाण-वैरकयोः सहोपा-
 सना-कर्म-भूताः प्राप्त-दुःख-(१६) पदेनाभिलष्याः । प्रसिद्धमेव हि
 वैरिणामेकत्र वासे दुःखित्वमिति ॥७८॥

अंशस्य मन्त्रैक-देशस्य जपादङ्गः खण्डित-(१७) नामाऽभि-

सदा प्रयोगात् कुण्डत्वं क्षिष्टताऽतिविलम्बनात् ।

रुग्णाः प्रलपनैर्जापादन्य-मन्त्रैः सहाऽऽविलाः ॥८०॥

मतः । शस्त्रादिना कृत-शकल-दीर्घवत् खण्डिताः । यथा गुरुपदिष्ट-संप्रासाद-पञ्चाक्षर-मन्त्रादौ स्व-बुद्ध्या शास्त्रीय-भिन्न-मन्त्रत्वम् अङ्गीकृत्यान्यतर-जपे द्वयोरपि खण्डितत्वं दोषस्तथेति । अङ्ग-हीना इत्यावर्तनीयम्, अनावृत्तौ त्वेकमेव पदं लक्षणं लक्षणं च कथमभिदध्यात् ? तथा च षडङ्गादि-न्यास-मन्त्रा येषां नोप-दिष्टास्ते मन्त्राश्चतुरादिकाङ्ग-हीनवत् साधक-कार्याक्षमतया अङ्ग-हीन-(१८) पदेनाभिधीयन्ते । असंहता इत्यप्यावर्तनीयमुक्त-युक्तीरत्राप्यनुवृत्तेः । न “चाङ्ग-हीनास्त्वसंहता” इति हाभ्यामेकमेव दोष-लक्षणमभिधीयते इति वाच्यम्, दोष-गत-वक्ष्यमाण-मौल-संख्या-व्याघातापत्तेः । अयोग्यानपदेश-रूपं यद् गोपनं तदभाव-वन्तो मन्त्रा असंहत-(१८) पदेन कथ्यन्ते । असम्यक्त्वमपि

“असम्यक्त्वं तु मन्त्राणामयोग्य-कथनाद् भवेत्” [३५।७०]

इत्यनेनैव वक्ष्यमाणमसंहतत्वापर-पर्यायमेव ।

अपूर्णेन वक्ष्यमाण-प्रकारक-पूर्णाभिषेकाख्य-संस्कार-विशिष्टत्वे सति लब्धोपदेश-करण-विषयक-गुर्वनुच्चो यस्तदतिरिक्तेन देशिकेन उपादिष्टा मन्त्राः क्षीण-वीर्य-(२०) नामका भवन्ति ॥७८॥

सदा-प्रयोगादिति व्याख्यातम् (२१) । अतिविलम्बनात् सर्व-साधारणाधिक-कालेनाऽऽवर्तनात् क्षिष्टता मन्त्राणां भवति, इत्यतिविलम्बावर्तिता मन्त्राः क्षिष्ट-(२२) पदेनोच्यन्ते । अयोम्यैः सह सन्धाषण-पूर्वकाज्जपाज्जप्यमाना मन्त्रा रुग्णा इव कार्याक्षमतया रुग्ण-(२३) पदेनाभिलप्यन्ते । अन्य-मन्त्रैः

उपेक्षानास्थया जापाद् वैषम्यादवमानिताः ।

पञ्चविंशतिरुद्दिष्टा दोषास्ताञ्छमयेद् गुरुः ॥८१॥

एक-मन्त्रस्य जपे प्रारब्धे यद्यपरस्यापि मन्त्रस्य जपोऽसावधान-
तयाऽनुष्ठेयते तदा ह्यपि तौ मन्त्रावाविल-(२४) नामानौ
भवतः । आविलाः कलुषा अनर्थकरा इति यावत् ॥८०॥

उपेक्षा चानास्था च वैषम्यञ्चेति प्रकार-त्रय-मध्ये अन्यतमेन
केनापि प्रकारेण जप्ता मन्त्रा अवमानित-(२५) पदेनाभिधीयन्ते ।
इष्टानिष्ट-प्राप्तेः स्व-स्व-प्रारब्ध-कर्माधीनत्वे नोपासनायां कृताया-
मकृतायामपि तुल्यमिति बुद्धिरुपेक्षा । स्वकीय-दोष-स्वीयो-
पासनयोर्मध्ये किं बलवत् किं निर्बलमिति विवेकाभावेनोपा-
सनायामनाग्रह-बुद्धिरनास्था । वैषम्यात् स्वोपास्ययोर्मन्त्रयो-
र्मध्य एकतरस्य होम-तर्पण-ब्राह्मण-भोजनादिषु न्यूनाधिक्या-
श्रयणात् । इदन्तु मनोरमा-निधिकृतोर्मतमवलम्ब्योक्तम् ।
उच्छुक्कलास्तु, अङ्ग-मन्त्रे गोपन-रूपाङ्गेन संवृतत्वं येषां मन्त्राणां
नास्ति ते अङ्ग-हीन-संज्ञ-दोषवन्तो मन्त्रा इत्यर्थे स्वासंवृतत्वेव
संज्ञा-पदं किं न स्यात् ? न स्यात्, “दग्ध” इत्यादिना प्रायशः
संज्ञा-पदस्यैवेतः पूर्वमभिधानात् । नास्थया आस्थां विना जपा-
दुपेक्षा-नामक-दोषवन्तो मन्त्राः, वैषम्यादवमानिता मन्त्रा इत्येव
मूल-स्वारस्य-सिद्धोऽर्थः, तेनोभयत्र लक्षण-लक्षण-पदानामभेदे-
नोपादान-कृतो न दोषः, नापि वैषम्यादित्यत्र चकारानुपादाना-
प्रसक्तिः, न वा दोषेषु पञ्चविंशति-संख्या-व्याघात इत्याहुः ।
उपसंहरति पञ्चविंशतीत्यादिना । उद्दिष्टाः तप्तत्-पदोद्देश-भूतेषु

बन्धनं योनि-मुद्राया मन्त्राणां वीर्य-योजनम् ।
उभय बोधयन्निष्ठं संरक्षेद्गुरुरात्मवान् ॥८२॥

तयोर्विंशति-संख्य-बोधेषु प्रकारतया तादृश-बोध-द्वये विशेषतया विषयभूता इत्यर्थः, तेन दोष-द्वयस्यैवोक्ततया दुष्ट-मन्त्राणां तयोर्विंशति-संख्यतया दोष-परत्वे दुष्ट-परत्वे वा कथं पञ्च-विंशतीति संगच्छेतेति प्रयुक्तम्, तादृश-बोध-विषयेषु पञ्चविंशति-संख्याया अव्याहतत्वात् ॥८१॥

उक्तदोषानपहरेत् इत्यत्रापहार-पदार्थ-जिज्ञासायाम् आह बन्धनमित्यादि । योनि-मुद्रायाः मूलाधारमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रान्तं प्राण-मनसोर्गमनागमन-रूपायाः बन्धनमनुसन्धानमित्यर्थः । इति मनोरमाकारः । योनिर्नाम पायु-ध्वज-मध्य-स्थान-स्थित-सुषुम्णा-नाडी दण्ड-मूल-गत-चतुर्दल-पञ्च-कर्णिकाभिगत-त्रिकोणाग्नि-रूप-त्रि-जगत्-कारण-भूता कुण्डलिनो । योनि-पदाभिधेयत्वेऽपि त्रिकोण-रूप-भगाकृतिमत्त्वं कारणत्वञ्च निमित्तम् । मुद्रा नाम ब्रह्म-रन्ध्र-सहस्र-दल कमलाधोवर्तिनो कुण्डलिन्याः स्व-सङ्गमात् परमानन्द-प्रदा चित्रया परदेवता, मुद्रां प्रदानादेव मुद्रा-नाम-कत्वम् । बन्धनं नाम सुषुम्णा-नाडी-दण्डस्थ-हृदयाक्षर-स्थान-गता-नाहत-चक्र-स्थायि ऊर्ध्वाधः-प्रसृत-किरणोद्विख-(?) पर्यन्तोऽधः-प्रसृत-किरणकः पूर्वोपदर्शित स्थानको बहिः स्वपर्यन्ताधः-प्रसृत-किरणकः पूर्वं दर्शित-स्थानकः शुद्धश्च । सर्वेषामसीषां तेजसां मिश्रणस्य संसारोत्पादकत्व-रूप-बोधकत्वात् तत्तेजस्त्रयं बन्धन-पदेनाभिहितम् । एतत्-त्रिरस्यैवमुक्तोक्त्याऽनुसन्धानमेव योनि-मुद्रा-बन्धन-पदेनेह विवक्षितम् । नचवं मुद्राया इति षष्ठ्यर्थोऽ-

गुरोर्लक्षणमेतावदादिमान्यन्तु वेदयेत् ।

आदिमान्य-विहीनास्तु वर्णाः स्युः शरदभवत् ॥८३॥

नन्वितः स्यात्, स्याच्च प्रथमैवेति वाच्यम् एतद्विरहस्यार्थस्य गोपनाय
तथा करणात्, षष्ठ्यर्थानन्वयमवेक्ष्य प्रोक्तार्थकरणे व्याकरण-
मर्यादा-वेत्तृणां प्रवृत्त्यसंभवेन गुप्तत्वस्य तादृशार्थं स्वर्य-
सम्भवात् इति निधिकारः । अपरं तु, अतिरहस्यार्थस्य
व्याकुलाक्षर-मन्दर्भेणाभिधानं भगवता कृतं, न तु क्वापि शाब्दिक-
मर्यादा परित्यक्ता, तस्मान्मुद्रेति प्रथमान्तमेव । योनि-सहिता
मुद्रा योनि-मुद्रेति मध्यम-पद-लोपो समासः । येति प्रथमान्तं
भिन्नं पदम्, षष्ठ्यन्तत्व-भ्रमेण पूर्वोक्त-रहस्यार्थं प्रवृत्तामभवेन
गोप्यत्व-रक्षणार्थं येति कथितमिति वदन्ति । मन्त्राणां वीर्य-योजन-
मिति वक्त्रि-सूर्य-सोमात्मकानां तेजसां शिवा-ज्येष्ठा-वामा-ज्ञानेच्छा-
क्रिया-नामक-शक्तीनां ब्रह्म-विष्णु-रुद्र-रूपाणां मूर्तीनां ज्ञातृ-ज्ञान-
ज्ञेयात्मक-प्रपञ्चस्य तत्तै विध्यकर-सत्त्व-रजस्तमोरूप-गुणानाञ्च यत्
कारणं परं ब्रह्म तत्-स्वरूपत्वमेव वीर्य-पदेन सम्यक्-पदेन जीव-
पदेन चाभिधीयते । एतस्य मन्त्रेषु स्थिरता-पूर्वकमनुसन्धानमेव
वीर्य-योजनमित्यर्थः । एतदुभयं योनि-मुद्रा-बन्धनमित्येकं वीर्य-
योजनमित्यपरमितुभयं शिष्यं प्रति बोधयन् अनुभवारूढता-
मानयन् गुरुः शिष्यं पूर्वोक्त-दोष-दुष्ट-मन्त्र-प्रयोज्यानर्थतः
संरक्षेत् । इत्थं बोधनमात्म-ज्ञानवत एव कृति-साध्यं नापरस्येत्य-
भिप्रेत्याह आत्मेत्यादि ॥८२॥

गुरोः कृत्यान्तरमप्यादर्शयति गुरोरित्यादिना । आदिमेन
सहितमन्त्रं वेदयेत् शिष्यं बोधयेत् । तथाचाऽऽदिमान्त्र-बोध-

तस्मादादित एवासौ ब्रूयात् तत्तदङ्गतिम् ।
यदङ्गार-विज्ञानान्मत्-समो जायते नरः ॥८४॥
अनादि-क्रम-संसिद्ध-मातृकाद्यन्त-योजनात् ।
तादात्म्य-सिद्धिं तां विद्धि
सर्व-मन्वार्थ-विग्रहाम् ॥८५॥

कत्वमेव गुरोरसाधारण-धर्म-रूपं लक्षणमिति पर्यवसन्नम् ।
एतद्विधस्यावश्यकत्वमेवाह आदिमान्तगत्यादिना । आदिमान्तग्रादु
विहीना आदिमान्तग्राक्षर-मिलन-प्रतीति-विरहिणः । शरदभ्रं
हि यथा मेघान्तरेण संबद्धं बहुशो गर्जनकरमपि दृष्टि-रूप-फलं
जनयितुं न प्रभवति, तथा वर्णान्तरेण संबद्धोऽपि वर्णात्मको मन्त्रः
सम्यग्-उपासितोऽपि न साधक-समीहितं साधयितुमीष्टे ॥८३॥

यस्माद् एतद्विधनम् आवश्यकं तस्माद् आदित एव दीक्षा-
समनन्तरम् इतर-पूजादि-प्रकार-शिक्षणात् पूर्वमेव तत्तदङ्गतिं
ब्रूयात् तत्तन्मन्त्र-गताङ्ग-भावं वेदयेत् । तद्विधाय फलमाह
यदङ्गमित्यादिना । नरः उपासना-प्रकारेण साधकतामनागतोऽपि ।
साधकस्य तु मत्-समता-लाभे कः सन्देह इति भावः ॥८४॥

को वाऽङ्ग-भाव-पदार्थ इत्याकाङ्क्षायामाह—अनादीत्यादि ।
अनादेः संसारस्य क्रमस्तत्-कर्तृ-कोच्चारणं तेन संसिद्धा अपङ्गोतु-
मशक्या या अकारादि-ङ्कारान्ता मातृका तस्या आद्यन्तयो-
र्वर्णयोर्योजनाद् अङ्ग-शब्दो निष्पद्यते, मकारस्यधिकस्य प्रवेशेऽपि

द्विजातीनां तु संस्कारं वेदोक्तं समुदाहृतम् ।

तेषां च तत् तत्रापि विद्याया विधिमाचरेत् ॥८६॥

चाद्यन्त-योजन-सिद्धत्वसग्राहं-शब्देऽनपायात् । यद्यपि क्षकार एव मातृकास्त्रन्त्रः, उपान्त-परत्वेनान्त-पद-वर्णनेऽपि न निर्वाहः, तत्त्वसग्रापि विमल एव सत्त्वात्, तथापि विमलसग्रा य-वर्गीय-लकारेणैव, क्षकारसग्रा संयुक्ताक्षरतया संयोग-घटक-सृष्टि-श्वेताभ्या-मेव च गतार्थत्वेन क्वचिद् विशेष-वचनात् पार्थक्येऽपि न संवत्स मातृकासु तावन्तर्भवत इत्यभिप्रायः । अहं-पदाभ्यां तद्वर्ण-इय-तन्मध्य-गत-सर्व-वर्ण-तद्विग्रह-सर्व-मन्त्र-सर्व-नामधेय-तद्वाच्य-सर्व-प्रपञ्च-रूपत्वं मातृकायाः, स्वसग्राप्यहं-पदार्थतया अहं-पदार्थ-जगत्तादात्म्यं सिद्धम् । इत्यञ्च आत्माभिन्नत्वे नोपास्यमाना मन्त्राः फलदायिनो भवन्तीति फलितार्थः । सर्वे मन्त्राः सर्वे अर्थाश्च विग्रहा विशेष्यतया विषय-भूता यस्याः । तादात्म्यञ्च प्रकारतया विषयीभूतम् । सिद्धिर्ज्ञानं सकल-मन्त्र-तदर्थ-भूत-देवता-विशेष्यक-स्व-तादात्म्य-प्रकारकं ज्ञानमिति यावत् । योजनादिति पञ्चम्यर्थस्य प्रयोज्यत्वसग्रा सिद्धि-पदार्थं प्रोक्त-रूप-ज्ञान एवान्वयः । तथा च “बन्धनं योनि-मुद्राया” इत्यारभ्य एतावत्-पर्यन्तं प्रकारं गुरुतो ज्ञात्वा शिष्यस्तादृश-प्रकार-पूर्वक-मन्त्रोपासनया दुष्ट-मन्त्र-प्रयो-ज्यान् दोषान् नावलम्ब्य तेत्यभिप्रायः । जननादि-संस्कारवदेतेऽपि प्रकारा गुरु-कर्तृका एवेति तु न भ्रमितव्यं “बोधयन्” “वेदयेत्” इति मूलाखारसग्रा-प्रसङ्गात् ॥८५॥

ननु द्विजानां वेदैरेव दीक्षादि-संस्कारसग्रा कथिततया तद्विषयस्तान्त्रिकोऽयं दीक्षणादि-विधिर्न भवितुमर्हतीत्याशङ्कं

स-विद्या-स्मरणं कुर्यात् क्रियां सर्वत्र चोदिताम् ।

तेन तन्मयता-सिद्धिः सर्वत्र भवति ध्रुवम् ॥८७॥

अन्येषामपि वर्णानां विद्यया समुपाचरेत् ।

निधने विद्यया दाहो विद्ययाऽन्यत् समाचरेत् ॥८८॥

वैदिक-तान्त्रिक-दीक्षयोः समुच्चय-पक्षमङ्गीकृत्य समाधत्ते द्विजा-
तीत्यादिना । द्विजातयः ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्याः । समुदाहृतं
दीक्षणादि-रूपं वेदोक्तं वेद-विहितं संस्कारमाचरेत् न त्वनेन
तान्त्रिक-संस्कारेण तस्य बाधनं स्वीकुर्यात् । किन्तु तेषां
द्विजातीनां तत्र तत्र प्रातःकृत्य-सन्ध्या-पूजा-होमादिषु विद्ययापि
तत्तदुक्त-विधिमाचरेत् न तु त्यजेत् । तथा च सिद्धः समुच्चयः ।
एतेन निधिक्षतां संस्कार-पदस्य प्रथमान्तत्व-भ्रमेण “नपुं-
सकत्व-निर्देशो दिव्यत्वादि”तुगतिः प्रतुगता, द्वितीयान्तत्वेनोप-
वर्णन-सम्भवात् ॥८६॥

तदेव विशदयति—स-विद्येत्यादिना । एतेनाशौच-स्नानादि-
विधेर्यस्यैव तन्त्रे विशेषतो नान्त्रानं तस्य विद्या-सहित-वैदिक-
विधिनाऽनु अनस्यैव विहितत्वेन न तन्त्रान्तरापेक्षेति
ध्वनितम् । यत्र कर्मसु मन्त्रो विशेषतो नोपदिष्टस्तत्र सर्वत्र
विद्यया कर्म कुर्यात् न तूष्णीम् । एतेन स्नानाचमन-प्राणायामार्घ-
स्थापनादिकं विद्यया कुर्यात् इतुगताम् । चोदितां प्रकृत-तन्त्रे
कथितां न त्वधर्मपेक्षाञ्जलि-दानादिकमपि तन्त्रान्तरोपदिष्टम् अत्र
विद्यया अनुष्ठातव्यम् इति भावः । तन्मयता-सिद्धिर्विद्या
तादात्म्य-प्राप्तिः । सर्वत्र वेदोक्त-संस्कार-शालिन्यपि ॥८७॥

ये पुनर्वेदोक्त-संस्कारानधिकारिणस्ते विद्योक्तमेव विधि-

संपूज्य भोजयेदेकमनेकं वा स्व-शक्तितः ।

योगिनं विद्याया सिद्धं पूर्वतश्च निमन्त्रितम् ॥८६॥

उर्मिका-वसनाद्यैस्तं पूजयित्वा प्रणम्य च ।

विद्याया विसृजेन्मन्त्रौ स्व-विद्या-सिद्ध्ये शिवे ॥८७॥

गुरोस्तु जन्म-दिवसं विद्या-प्राप्ति-दिनं तथा ।

स्व-जन्म-दिवसं नाथ-व्याप्ति-वासरमेव च ॥८८॥

माचरेयुरित्याह अन्येषामित्यादिना । वर्णानां द्विजाति-भिन्नानां
शूद्राणाम् इति यावत् । अन्येषामानुलोभ्येन वर्ण-सङ्करजानां
मूर्धावसिक्तादीनां, तेषां विद्याधिकारस्य “वर्णे स-सङ्करे” इत्यादिना
द्वितीय-पटले [२।३७] भगवतैव सूचनीयत्वात् । गुरोरोर्ध्व-
देहिके कर्मणि विशेषमाह—निधने इत्यादिना । अन्यत् अस्थि-
सञ्चयन-पिण्डदानादिकम्, सं सम्यग् वेदोक्त-संस्कार-सहितं तद्-
रहितञ्च यथायोग्यं पूर्ववदाचरेत् ॥८८॥

गुरोराब्दिकादि-आह-दिने शिष्य-कृतम् आह—संपूज्ये-
त्यादिना ॥८९॥

उर्मिका अङ्गुलीयकम् । आद्य-पदेन गन्धाक्षत-मालादि ।
एतत्-कर्मणः फल-दर्शनेन आवश्यकत्वं द्योतयति—स्व-विद्ये-
त्यादिना । कल्याण-दायिकया त्वया अमित्रे(?) विद्याकृतमखिल-
मपि कर्म सिद्धिं कल्याण-रूपां करोतीति समुचिततममिति
ध्वनयितुं शिवे इति संबुद्धिः ॥९०॥

शिष्य-कृतं क-पूजाया नित्यमसम्भवे पर्व-विशेषे ताम् उपदेष्टुं

अक्षर-त्रय-सम्पात-दिनं पूर्णा-दिनं तथा ।

षट् पर्वाणि विशिष्टानि स-दर्शनं सप्त-पर्वकम् ॥६२॥

पर्वाण्याह—गुरोरित्यादिना । विद्यायाः प्रसुत-प्रधान-विद्यायाः, यद्दिने दीक्षा जाता तद्दिनं द्वितीयं पव । स्व-गुरोर्नाथस्य व्याप्तिः नाथत्वेन प्राप्तिः, यद्दिने तदपि दिनं मरण-दिन-रूपं चतुर्थं पर्व ॥६१॥

अक्षर-त्रय-संपात-दिनं वक्ष्यमाण-घटिका-चक्रे एकाक्षरस्य स्थान-त्रये यस्मिन् दिने संपातो दर्शनं तद्दिनम् । यद्वा, घटी-चक्रे त्रिकोण-त्रये अक्षर-त्रयस्य सम्यग् एक-रूपतया पातो यस्मिन् इति विश्रहः । फलं तु तुल्यम् । दिन-पदोपादानात् तादृश-घटी-सम्बन्धात् सूक्ष्मतर-सूर्य-संक्रान्ति-संबन्धादिव संपूर्णस्यैव दिनस्य पर्व-कालत्वमुक्तं तेन घटिका-रूप-सूक्ष्म-काले प्रतिष्ठा-विधेर्विधातु-मशक्यत्वे ऽपि न क्षतिः । न च चरमाक्षर-द्वयं पर्याय-नित्या-दिन-नित्ययोर्यदा घटिकाक्षरं भवति तत्-काले द्यति(?) दिनमेवा-क्षर-त्रय-सन्निपातः स्यादिति वाच्यम्, तत्तन्नित्ययोरनियताक्षर-मादायैव तथात्वस्य साम्प्रदायिकत्वात् ।

केचित्तु, एकस्यैवाक्षरस्य दिनाक्षरत्व-युगाक्षरत्व-घटिकाक्षरत्व-रूपेण सन्निपातो यत्र दिने तद्दिनं तादृशं पर्व । दिनाक्षरं युगार्ध-रूपम्, यदुक्तं जामले—

षट्त्रिंशद्दिनैर्मन्त्रैर्युगः प्रोक्तो वरानने ।

कृते अहर्गणे प्रातर्लब्धे भागे वराङ्गने ।

षट्त्रिंशद्दिनैर्मन्त्रैर्दिनं निश्चित्य भामिनि ।

षट्त्रिंशद्वर्ण-मध्यस्थं क्रमेण गजगामिनि ।

मासतो वर्षतो वापि कुर्यादेतेषु पूजनम् ।

गुरोस्तु जीविते नित्य-व्याप्ते तत्-पुत्रकादिकम् ॥६३॥

य एव दिनजो वर्णः स एव युगजो भवेत् ।

उदयार्णः स एव स्यात् तदा भवति भामिनि ।

अक्षर-त्रय-संपातः पर्वत्मा परमेश्वरि ॥

तद्दिनाक्षरं, तद्दिन-नित्यायाः प्रथमाक्षरं तद्दिनोदयाक्षरैस्तद्दिना-
हर्गण-संख्यायां षट्त्रिंशता हृतायां (निष ?) संख्या-विशेषा-
क्षरञ्च यद्येकमेव स्यात् तदा अक्षर-त्रय-संपात-नामकं पर्व-
स्यादिति वदन्ति । काल-नित्यायाः प्रथमाक्षरं, केवल-तत्त्वात्मकं
द्वितीयाक्षरं घटिकाक्षरं चेति त्रीण्यक्षराणि यद्दिने एकतामापन्नानि
तत् तथेति केचित् । विशेषानुक्तौ प्रकरणोपस्थित-मूल-विद्याक्षर-
त्रयमेव, संख्याया विभिन्न-धर्मिगामितया विभिन्न-रूपं यत् किञ्चि-
दत्र प्रतीयते, तथा च वर्षाक्षर-मासाक्षर-दिनाक्षरादि-रूपाणां येषां
केषाञ्चिद् विद्या-सम्बन्धिनां यद्दिने सन्निपातस्तदेवाक्षर-त्रय-
संपात-दिनमिति मूल-स्वारस्यायामर्थमाकुलयासः । पूर्णा-दिनं
पञ्चमी-दशमी-पूर्णिमान्यतम-दिनम् । स-दर्शमिति पूर्णा-दिन-
मित्यनेनान्वितम् । सप्त-पर्वकं सप्त पर्वणि एवमुक्तानीति
शेषः । सप्त-पर्वस्वपि पूर्व-षट्कं विशिष्टमवस्थानुलङ्घनम्, सप्त-
मस्य सामर्थ्य-विधुरस्योलङ्घनेऽपि न तथा प्रत्यवाय इत्यभिप्रायो
(विशेषामन्यादेः ?) पृथङ्निर्देशस्य ॥६२॥

एतेषु कर्तव्य-कर्म-विशेष-दर्शनेन पर्व-कथन-फलं दर्शयति—
मासतवित्यादिना । पूजनं प्रसुत-प्रधान-देवताया एव नैतेषु
पर्वस्वावश्यकं किन्तु गुरोरपीति प्रोक्त-पर्व-विशेष-पुरस्कारेण

पूजयेत्तत्-समं तं च प्रणामादौरुपाचरेत् ।
 तद्भावे तत्-कुलीनं तद्भक्तं वा समर्चयेत् ॥८४॥
 स्तुवीत पञ्चभिः श्लोकैस्तं नित्यं सर्व-सिद्धये ।
 प्रातः प्रबोध-समये जपात् सु-दिवसं भवेत् ॥८५॥
 नमस्ते नाथ ! भगवञ्छिवाय शिव-रूपिणे ।
 विद्यावतार-संसिद्धौ स्वीकृतानेक-विग्रह ॥८६॥

पूर्वमुपदर्शितामपि गुरु-पूजां पुनर्दर्शयति गुरोस्त्वित्यादिना ।
 व्याप्ते इत्युक्तार्थकम् । पुत्रकादिकमिति द्वितीयान्तं “पूजयेत्”
 इत्यधिगम-क्रिया पदे कर्मत्वेनान्वितम् । आदि-पदं पौत्र-प्रपौत्र-
 परम् ।

यत्तु, “पूर्व-सूचितामपि गुरु-पूजामावश्यकत्व-द्योतनाय पुनः
 स्मारयति गुरोस्त्वित्यादिने”ति निधिक्षुतोक्तम्, तत्रेदं वक्तव्यम्,
 एकवारं कथनेनाप्यावश्यकत्वस्यालाभे कतिवारं कथनात् तज्ज्ञाभ
 इति विनिगमकं निर्वाच्यमिति ॥८३॥

तत्-समं स्व-गुरु-समानम् । तद्भक्तं स्व-गुरु-भक्तम् ॥८४॥

तं गुरुम् । प्रातः-काल-जपस्य फलं सुदिनत्वं, संपूर्ण-दिन-
 व्याप्त-सुखकत्वं पठितुः स्यादित्यर्थः ॥८५॥

स्तुवतेति सूचित-स्तव-स्वरूपाकाङ्क्षायां येन केनापि
 स्तोपस्थित-वाक्य-सन्दर्भेण तत्-प्राप्तौ नियममाह नमस्ते इत्यादि ।
 भगवन् कर्तुं मकर्तुं मन्यथा कर्तुं समर्थः । शिवाय कल्याणाम्नाय,
 निरन्तरं तद्दान-तत्परत्वात् । विद्यानां ज्ञानानां मन्त्रत्व-व्याप्य-

नवाय नव-रूपाय परमार्थैक-रूपिणे ।

सर्वाज्ञान-तमोभेद-भानवे चिद् घनाय ते ॥६७॥

स्वतन्त्राय दया-क्लृप्त-विग्रहाय शिवात्मने ।

पर-तन्त्राय भक्तानां भव्यानां भव्य-रूपिणे ॥६८॥

विद्यानां वा यो मादृशेषु दीन-विशेषे स्वतारः संबन्धस्तस्य सम्यग् विधि-पूर्वकं फलीभूत-पुरुषार्थाधिगमन-पूर्वकं वा या सिद्धि-र्लब्धिस्तस्यै, यद्वा प्रस्तुत-विद्यायास्तत्-प्रकाशक-कादिमताख्य-प्रकृत तन्त्रस्य योऽवतारः प्रचारस्तत्-सिद्ध्यर्थम्, स्वीकृता अनेके विग्रहा येनेति सर्वेष्वर्थेषु समानम् ॥६६॥

नवाय प्रतिदिनमभिनवाय, सर्वदा यौवनवते । नव-रूपाय प्रकाश-विमर्शादि-वक्ष्यमाण-नवनाथ-स्वरूपाय । परमार्थैक-रूपिणे इत्यनेन श्रीसत्यनाथत्वमुक्तं परमार्थ-रूपस्यैव ब्रह्मणः सत्यत्वात् । सर्वाणि यान्यज्ञानानि तान्येव यानि अधःपातकतया तमांसि तेषां भेदने नाशने भानुः सूर्यः तद्रूपाय, एतेन श्रीज्ञाननाथ-रूपत्व-मुक्तं, “सर्वं ज्ञान-प्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि” इत्यादि-वचनात्, ज्ञानस्यैवाज्ञान-नाशकत्वात् । चिद्घनाय चिन्मयाय, एतेनानन्द-नाथ-तादात्म्यम् उक्तं, “नित्यं विज्ञानम् आनन्दं ब्रह्म”त्यादि-श्रुत्यापि ज्ञानात्मनयेव आनन्द-रूपत्वाभिधानात् ॥६७॥

स्वतन्त्राय पारतन्त्र्य-शून्याय । एवं-विधस्यापि भक्ति-पारतन्त्र्यं, यतो हि निरूपधि-पर-दुःख-प्रहाणेच्छा-रूपया दयया क्लृप्तो विग्रहः शरीरं यस्येत्येवं-भूताय । पूर्व-विशेषण-इयेन(?) सुभग-नाथ-

विवेकिनां विवेकाय विमर्शाय विमर्शिनाम् ।

प्रकाशानां प्रकाशाय ज्ञानिनां ज्ञान-रूपिणे ॥६६॥

पुरस्तात् पाश्वर्योः पृष्ठे नमस्कुर्यादुपर्यधः^१ ।

सदा मे चित्त-रूपेण विधेहि भवदासनम् ॥१००॥

तादात्म्यमुक्तम्, भगवत एव नाना-विचित्त-सामर्थ्य-दर्शनात्, उत्तरेण विशेषणेन स्वभाव-नाथ-स्वरूपत्वं सत्-स्वभावानामेव दयावत्त्वात् । शिवो भगवानेव, एतेन श्रीपूर्ण-नाथ-तादात्म्यमुक्तं, भगवत एव पूर्ण-रूपत्वात् । भक्त्यानां कल्याणानां सकल-वस्तूनां मध्ये कल्याण-रूपत्व-कथनाद् वा श्रीपूर्ण-नाथ-तादात्म्यस्य आनन्दनाथ-तादात्म्यस्य वा ध्वननं कृतम् ॥६८॥

विवेकिनाम् इदन्ताहन्तयोर्यथार्थ-ज्ञानवतां विवेकी यथार्थ-ज्ञान-रूपः, एतेन प्रतिभ-नाथ-तादात्म्यमुक्तं, प्रतिभावतामेव विवेकी-दयात् । विमर्शः तत्त्वमसीत्यादि-वाक्यार्थापरोक्ष-ज्ञानं तद्वतां तादृश-रूपस्त्वमिति कथनाद् विमर्शानन्दनाथ-तादात्म्यं दर्शितम् । प्रकाशानां तेजस्विनां मध्ये प्रकाशस्तेजः, एतेन प्रकाश-नाथ-स्वरूपत्वमुक्तम् । ज्ञानिनां तत्त्व-ज्ञानवतां ज्ञान-रूपः तत्त्व-ज्ञान-स्वरूपः, एतेनापि श्रीज्ञाननाथ-तादात्म्यं दर्शयितुं सुशकम् ॥६९॥

एवं सुत्या समुत्पन्न-करुणो गुरुर्यदि वरं वृणीष्वेति ब्रूयात् तदापि त्वद्वास्थ-भावादन्यत्र मे प्रार्थनीयमस्तीति प्रार्थयेत् पुरस्तादित्यादिना । सकल-देशावच्छेदेन त्वामेवाहं नमस्कुर्या-मिति प्रार्थनया सर्व-देशेषु त्वदीयमेव दर्शनं प्राप्नुयामित्यपि

1. V. 1. Comm नमस्कुर्यामु ।

भूमि-तत्त्वमयी व्याप्तिरिति सम्यक् समीरिता ।

अस्या निष्फालनाच्चित्ते तत्तत्त्वं स्वात्मसात् कृतम् ॥

इति षोडश-नित्या-तन्त्रे श्रीकादिमते प्रथमः पटलः ॥

प्रार्थितं भवति । सर्व-कालावच्छेदेन मदीय एव चित्ते निवसे-
त्यनया प्रार्थनया सर्वदा त्वत्-स्मरणेनैव मम कालो गच्छत्विति
प्रार्थितम् ॥१००॥

तत्त्वमसीति-वाक्यार्थ-विमर्शेनैव शास्त्रान्तरे मुक्ति-जन-
कत्वाभिधानात् तत् साम्य-विवक्षयैकैक-तत्त्व-स्वरूपत्वम् एकैक-
पटलस्य क्रमेण विवक्षितम् । तत्तत्-पटलार्थस्य सम्यग्-ज्ञानेन
तत्तत् तत्त्वं स्वाधीनं भवति, एवं सर्व-तत्त्वेषु स्वाधीनेषु जातेषु
मुक्तिः कर-तलामलकीभूतैव इत्यभिप्रेत्य प्रथम-पटल-समाप्ति-
प्रदर्शनं तदिति फल-प्रदर्शनञ्च करोति भूमीत्यादिना^१ । * *

साक्षाच्छीपति-कार्तवीर्य-करुणा-कल्पद्रुमोद्यत्-फले

विहत्-प्रेमनिधि-प्रसिद्ध-धिषणारामप्रिया-सम्भवे ।

अन्वर्थाभिध-तन्त्रराज-विषमालोकार्थ-सन्दर्शना-

न्वयख्याना-मुद्दर्शनेऽत्र पटलः पूर्वोऽप्यपूर्वो गतः ॥

(1) It is mentioned here by the scribe himself "अत्र
पत्र (कल ?)-चतुष्कं पतितम्" i.e., four folios (lines ?) of the
original were missing.

APPENDICES

VARIANT READINGS

The bold figures represent the numbers of the verses,
the others their pādas.

1. 1. A अनाद्यनो पराधीन । 2. E स्वाधीनः । 3. A
विरत ; पुरत । 4. E विश्व-कालो ।
2. A.—पार्वत्युवाच, B—शङ्कर उवाच । 3. B-E त्वैपुराणां ।
4. D कृतज्ञः ।
3. 1. D सापेक्षः । 3. A तु । 4. B तेषां ।
4. 2. A अन्यामपेक्षया ; E अन्यान्यपेक्षया । 3. F सर्वमयत्नेन ।
4. A तत्र ।
5. 3. E काली तु ; F-C शक्त्यादां । 4. B तत्तन्मताभ्यां ;
F तत्तत्तमते ।
6. 2. E तन्त्र-नामतः ।
7. 2. A शक्तिः सा ।
8. 1. A तथा । 3. A अवसाने तु । 4. A प्रवेक्ष्यमाम् ।
9. 1. A मन्त्रावतारादि ; E-F तन्त्रावतारादिः । 3. A
विद्योद्धार । 4. A ततो द्वये ।
11. 2. A दशने स्थिता ।
12. 1. A शिवा द्रुती ; E भवेद्रुती । 2. A त्वरिता सा ।
13. 1. B ततोऽनिल । 3. C-F निव्यान्तो । 4. A संशका ;
B-D संश्रिता ।
14. 1. A एकविंशतिके । 3. E त्रयोविंशे च ।
15. 1. A मादकाख्या ; C मादकोक्ता । 2. A मन्त्र-वैभवः ।
1-2. E श्वास-रूपमष्टाविंशेऽच्छ-लोकता ।

16. 1. A कुन्द-क्षिति । 2. B-D तदूर्ध्वं । 3. B लिङ्गत् ।
4. A-C-E-F होमात् काम्य-फलोदयः ।
17. 3. A नर्माणि ; B-C-F नर्मणि ; E कर्माणि ।
4. A पञ्चलिंशे सवासना ।
18. 4. A तत्त्व-विग्रहः ।
20. 2. E सुमुखता । 4. A सत्त्वता ।
21. 2. A सन्तोष-परिपूर्णता ; B सन्तोषः परिपूर्णता ।
24. 1. A गुरु-भक्तश्च । 2. A मन्त्रे च दैवते ।
25. 4. A कृतादरः ।
27. 4. E मौनं प्रहसनं ।
28. 2. A-C-E-F कार्याणि ; D परिवेदनं । 3. A-E-F
ऋणादानं तथा दानं ।
30. 4. B भक्ति-समन्वितः ।
32. 3. A नित्य-सेवां ।
33. 2. A षड्योजनान्तरम् ।
34. 2. A तदा । 3. A छाया-कललमन्यदा । 4. A यत् तत्-
सृष्टं संपूजयेत् ; E यत्तत्पृष्ठं संपूजयेत् ; F यत्तत्पृष्ठं तु ;
C तत्सृष्टं ।
35. 4. A स्थितं ।
36. 1. A विधेम ।
37. 2. A त्वन्येनापि ; F त्वन्ये चापि । 3. A कृत्यमेनं ।
4. E तेन समार्चयेत् ।
38. 4. A न मन्त्रं देवः ; E न मन्त्रं देव-पूजनात् ।
39. 2. A यथोदितम् ।
40. 1. A षोडशानां ।
41. 1. D अश्विन्यादिकऋक्षेषु । 2. A सर्गान्तं । 3. A-C-
D-F चत्वारि योजयेद् विद्वान् ; E चत्वारि योजयेदाद्यं ।

42. 2. A-B द्वायक्षरेण । 3. A-D यत्तु षष्ठं ।
43. 1. A वर्णे ; E मन्त्रादि-वर्णेन ; F मन्त्राद्य-वर्णेन ।
44. 4. A चोदिताः ।
46. 1. A प्रथमे प्रथमे ; D प्रथमः प्रथमे । 2. A द्वितीये ; D द्वितीयं ।
47. 1. A-F तृतीयमनातः । 3. D तत्र कोष्ठेषु ।
48. 1. A-E वर्गेषु ।
49. 1. A सिद्धादीन् ; E सिद्धादीनानयेद् । 4. D सिद्ध-साधकः ।
50. 1. B सिद्धेषु ; A सुसिद्ध-सम्प्राप्ता ; E सिद्धेषु सिद्धिः सम्प्राप्ता । 2. B सिद्धारेर्हन्ति गोलजम् । 3. E साध्य-सिद्धोऽति । 4. A सिद्ध-साध्योऽति ।
51. 1. D सुसाध्य-साध्यः । 2. B जाप्याद्यैः ।
52. 2. E-F स्यादितोऽन्यथा । 3. A-E सुसिद्धस्तु । 4. A कृतं क्रमम् ; B कृतः क्रमः ।
53. 1. E-F तस्मात्तत् । 2. A योजयेन्ननुम् । 3. A रिपो-र्देवि ।
54. 1. A-E सुसिद्धारिः । 2. A स्वकुलं । 4. B साध्यस्तु योषितम् ।
55. 1. A-E अरिः ; F अरिसुसिद्ध-मन्त्रस्तु । 4. E सम्प्राप्तौ वै ।
56. 3. C-F मित्रात् ; E मित्रात् ।
57. 4. A-E-F पूर्वमृग्यौ ।
58. 3. A कृताभ्यासः ; D कृताभ्यासात् ।
59. 1-2. E-F फलावाप्ति-काले । 3. F सम्प्राप्ति-मन्त्रेण । 4. A प्राकृतः ।
60. 2. A सिद्धिभाग् भवेत् ; B सिद्धि-भाजनः । 4. E-F मन्त्र-भोगं ; A-D अवाप्नुयात् ।
61. 1. A-D-E स मन्त्रस्य । 2. A-E पूर्वकम् ।

62. 1. B-C-D-F पञ्चाख्येः । 2. E-F पुतुंजोवैः ।
63. 1. A-D वाचमाला । 2. A पूर्वा पूर्वा ; B-E-F फले ।
64. 2. A मातृकान्तरितं ; E-F मातृकां त्वरितं ।
66. 1. E-F पूर्व-विहिते । 2. A कर्मणी दृढम् ।
7. 3. E नैमित्तिकादि । 4. A तथा ।
68. 2. A-E-F शुद्धाम्बरधरः ।
69. 4. E-F प्रेक्षा-कारिगत ।
72. 1. E पङ्कजं । 2. D-E-F सम्पुटं । 4. F
हान्तरौकतेः ।
74. 1. A परिहारांश्च ; E-F तान् परिहारांश्च । 4. C-F
योगस्तु ।
75. 2. C तच्च स्थात् । 3. A-B स्वविधिः ; E-F स्तविधिः
प्राप्तः । 4. A-B रिपु-कोष्ठगाः ।
76. 1. A लघ्वक्षराः प्रायो । 3. A कव्य-बाहुल्यात् । 4. E-F
अलसाः ।
77. 1. B भिक्षाः स्तुः । 4. A-C-E-F मूर्च्छिताः ।
78. 1. D मन्त्र-पत्रेषु ।
79. 1. A खण्डोक्तताः ; E-F खण्डोभूतास्त्वसंज्ञापात् ।
4. B. गरवीर्यास्तु ; E-F क्षीर-वीर्यास्तु ।
81. 1. A उपेक्षानास्थया । 4. A तांश्चमयेत् ।
82. 2. A नित्य-योजनम् । 3. A अभयं ; E. बोधयेत् । 4. E,
स रक्षेत् ।
84. 1. B एवाय । 2. B-E-F ब्रूयात्तत्तदङ्कृतिम् ।
86. 1. A तेषां चरितं ।
87. 1. B न विद्या ।
88. 1. B सर्वेषामपि ।

- ## Notes

- P. 3, l. 14. नाशनाधिकारः—नाशनाधिकारः स्वस्य (?) ।
P. 9, l. 22. वृत्तजार्णान्, etc. is based upon 35. 56, p. 704, वृत्तजार्णान् खेत्तदजालिवृत्तः क्रयित्यगस्तमव्यं ।
P. 10, l. 8 पुस्तक-दान—पुस्तकादान ?
P. 10, l. 12, “श्लोकेन”, see TantraRT., 35. 57.
P. 11, l. 2, “नामन्ताय”, etc. ; see op. cit., 36. 98.
P. 11, l. 10 “नामन्तायाश्चरेण च” ; see op. cit., 1. 42.
P. 11, l. 17, “नित्यातिक्रम”, etc. ; see op. cit., 1. 67.
P. 11, l. 19, परकृततापेक्षाया—परकृतानपेक्षाया ?
P. 13, v. 7. The names of the nine नाथs who were

evidently teachers of the तारा cult are given in the तारा तन्त्र as the following :—ग्रन्हादानन्द, सनकानन्द, कुमारानन्द, वशिष्ठानन्द, क्रोधानन्द, सुखानन्द, ज्ञानानन्द, बोधानन्द and कारयानन्द ; see Tārā T., ll. 25-26.

P. 13, l. 9. क-कार—स-कार ?

P. 16, l. 1. एकविंशतमे । Read एकविंशतिमे ।

Pp. 17-19, vv. 19—22. The following marks of the Guru are given in the TantraS., p. 1,

“शान्ती दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्ध-वेशवान् ।

शुद्धाचारः सुप्रतिष्ठः शुचिर्दक्षः सुबुद्धिमान् ॥

आश्रमी ध्यान-निष्ठश्च तन्त्र-मन्त्र-विशारदः ।

निग्रहानुग्रहे शक्तो गुरुर्वित्प्रभियोयते ॥”

See also KamākhyāT., paṭala 4, शान्ती दान्तः कुलीनश्च शुद्धान्तःकरणः सदा, etc. ; KulārT. paṭala 13, vv. 40-50, p. 195 f. (the first three qualifications are just the same as given in the TantraR.) ; ViśvaT., paṭala 2 ; PrapS. 35. 22 f. ; BrahmaVP., श्रीकृष्ण—जन्म—खण्ड, chap. 59. The principal qualifications mentioned in the GaudaT. are almost the same as mentioned in the TantraRT.

V. 19 of TantraRT. is just the same as the GaudaT., p. 48, v. 5.

For various Tantras quoted with reference to the marks of the Gurus, see Hara-tattva-didhiti, fourth ed., p. 61.

For the four types of Gurus, viz., Guru, Parama-

guru, Parāpara-guru and Parameṣṭi-guru, see TārāT., paṭala 4, vv. 2 ff., p. 13. The most important of them all is the Dikṣā-guru or Parama-guru ; see also BrhanNT., paṭala 2, “आदौ सर्वत्र देवेभि मन्त्रदः परमो गुरुः”, etc. ; Mahiṣa-mardini-tantra as quoted in the ŚākT. The KulārT. mentions six types of Gurus, 13. 128, p. 206.

गुरु = गृ + कृ उच्च (कृग्रोरुच्च—UpādiS. 1. 25). The derivative meaning may be suggested as either of the following :—गिरत्यज्ञानं गृणात्युपदिशति धर्मं or गीयते स्तूयते देवादिभिः यः सः ।

In the Tantramāva, as quoted in the TantraS., p. 4. vv. 46-48, the meaning of Guru is given as follows :—

“ग-कारः सिद्धिदः प्रोक्तो रंफः पापस्य दाहकः ।

उकारः शम्भुरित्युक्तस्त्रितयात्मा गुरुः परः ॥

ग-काराज् ज्ञान-सम्पत्तो रंफः पापस्य दाहकः ।

उ-काराच्छिव-तादात्म्यं दद्यादिति गुरुः स्मृतः ॥

गु-शब्दस्त्वन्धकारः स्याद् रुशब्दस्तन्निरोधकः ।

अन्धकार-निरोधित्वाद् गुरुरित्यभिधीयते ॥”

For almost identical verses, see KulārT., 17. 8-10, pp. 254-255.

P. 19, v. 22 (b). An identical line is found in the GautaT., p. 49. v. 15 (b).

For persons who should not be chosen as Gurus, see TantraS., p. 2, vv. 21-25.

P. 21, ll. 19-20. “गजाश्रवा महिषो” etc. ; see Tantra-RT., 2. 50.

also KulārT., paṭala 13, v. 64, p. 199,

“यथा घटश्च कलसः कुम्भश्चैकार्थ-वाचकः ।

तथा देवश्च मन्त्रश्च गुरुश्चैकार्थ-वाचकः ॥” etc.

According to the Kālī-vilāsa tantra (9. 1 f., p. 21 and 4. 15f., p. 10), whole-hearted devotion is essential for the attainment of Siddhi. For meditation upon the Guru, see Pādukā-pañcaka, v. 6 & the comm. upon the same, pp. 104-106. See also HaraTD., p. 64, l. 10f.

P. 26, vv. 32-33. The Nityānanda, as quoted in the TantraS., vv. 56-59, p. 5, says that the disciple should bow down to the Guru three times a day, if they live in the same village ; if the Guru lives within a distance of two miles, he should do so once a day and so on.

P. 26, ll. 7-8. “गुरु” etc. = TantraRT., 7. 82.

P. 27, v. 34. cp. TantraS., p. 4, vv. 43-44, गुरु-शय्यासनं यानं, etc.

P. 28, v. 38. The TantraS., p. 5, v. 55, quotes an almost identical verse from the Nityānanda,

“गुरुं न मर्त्यं बुध्येत यदि बुध्येत तस्य तु ।

न कदाचिद्भवेत् सिद्धिर्मन्त्रैर्वा देव-पूजनैः” ;

cp. Yoginī-tantra, p. 2, column 2 ; KulārT., 13, 52ff., p. 177f., “अत एव शिवः साक्षाद्गुरु-रूपं समाश्रितः” etc. ; कालीचरण's घट-चक्र-निरूपण श्लोकार्थ-परिष्कारिणी, p. 65, l. 22. “...स्व-गुरुं शिव-रूपिणम्...स्मरेत्...” ।

P. 28, v. 39. cp. काली-विलास-तन्त्र, p. 2, v. 13f. ; also KalīT., paṭala 8, v. 26, p. 42,

“गुरोरनुज्ञा-मात्रेण दुष्ट-मन्त्रोऽपि सिध्यति ।

गुरुं विलङ्घ्य शास्त्रे ऽस्मिन्नाधिकारः सुरैरपि ॥”

The company of an unfit Guru should, however, be shunned, says the KulārT., 13. 132, p. 207, “मधु-लुब्धो यथा भृङ्गः”, etc.

P. 29, v. 40. cp. Kālī T., 1. 7, p. 6, where it is stated that with regard to the Mahā-vidyā or Mahā-mantra of Kālīkā Devī, the a-ka-tha-ha and kulākula cakras need not be taken into consideration. The TantraS., p. 10, quotes the Muṇḍa-mālā and other Tantras to show that in connection with the worship of the Mahā-vidyās, viz., Kālī, Tārā, Mahā-vidyā, Śodasī, Bhuvanesvarī, Bhairavī, Chinnamastā, Vidyā, Dhumāvātī, etc., various considerations may be dispensed with.

P. 30, l. 12. चत्वारो—च चत्वारो ?

P. 31, l. 14. मन्त्रयोः—नाम-मन्त्रयोः ?

P. 31, l. 17. प्रभवान्—प्रथमान् ?

Pp. 32-33, verses 42-43 (a) have been quoted in the TantraS., p. 12, v. 12 ; v. r. तेन मन्त्राद्य-वर्णेन नाम्नाद्याद्यक्षरेण च...यदि षष्ठं... रिपु-मन्त्राद्य-वर्णं... ।

P. 38, l. 1. 16. *Read* 18.

P. 40, v. 45. For the Siddhādi-cakra, see Mantramahodadhi, taraṅga 24, p. 114f.

P. 40, ll. 9-10. एवं धनर्ण-शुद्धिस्तु, etc. = Tantra RT., 1. 61 (b).

P. 40, l. 17. संगृहीतः । *Read* संगृहीतस्य ।

P. 43, vv. 48ff. cp. KulārT., 15. 80 ff. TantraS., vv. 34-37, p. 15.

P. 46, v. 54. cp. Mantra-mahodadhi, taraṅga 24, p. 115, v. 16,...सुसिद्धारिः कुटुम्बहा । अरि-सिद्धः सुतं इत्यादरि-साध्यस्तु कन्यकाम् । तत्-सुसिद्धस्तु पत्नीपुत्रः, etc.

Pp. 47—49, vv. 56-57. These two verses are almost identical with two verses found in the KulārT., 15. 93-94. V. 56 is also identical with a verse quoted in the TantraS., p. 19, l. 5, from a work the name of which is not mentioned. For another form of ṛṇi-dhāni cakra, see RudraY, chap. 5, p. 14, कोष्ठान्येकादशान्येव वेदेन पूरितानि च । अ-कारादि-ह-कारान्तं, etc. For the process advocated by the MantraM., see p. 116, v. 40,... अष्टानिर्विभजेत् पुनः, etc.

P. 47, l. 18. For the ascertainment of Nāma-rāsī and Mantra-rāsī, see MantraM., p. 115-116, taraṅga, 24, vv. 43-48.

P. 48, l. 5f. cp. RudraY, paṭala 5, p. 14, l. 2f.

P. 48, l. 11. Read after स्मृतः,—शिष्टः पूर्ववद्भनितार्थताः ।

P. 48, l. 12. see MantraM., taraṅga 24, vv. 43-46, p. 116, v.r.,.....गणयेन्मातृकाद्यर्थ-क्रमेण...नाम-राशिर्द्वीरितः..... विभजेत् सप्तभिः ।

P. 49, v. 57. cp. MantraM., taraṅga 24, v. 42, p. 116,

“अधमर्खो ऽधिको राशिरुनो राशिर्धनी स्मृतः ।

मन्त्रो यदाऽधमर्खः स्यात्तदा ग्राह्यो धनी न तु ॥”

See also op, cit., v. 49 ; TantraS. p. 18, v. 51. मन्त्रश्च -

दृष्टी भवति तदा मन्त्रः शुभदो भवति धनी चेश्च ; also other Tantras quoted in TantraS.

P. 50, v. 58. cp. MantraM., op. cit., vv. 50-51, p. 116,

“थो मन्त्रः पूर्व-जनुषि सेवितो नाददात् फलम् ।

पापात् पाप-क्षये जाते फलावाप्तिरनेहसि ॥

आयु (१) क्षयाद् गतो नाशं साधकोऽस्य भवान्तरे ।

ऋषित्वात् प्राप्ति-मात्रेण मन्त्रोऽभौष्टं प्रयच्छति ॥”

P. 50, l. 22. साधक—साधन ?

P. 53, vv. 62-63. cp. Prapañca-sāra, 20. 40, p. 143.

According to the Uddiśā-tantra 2, 1—9, pp. 29-30, different objects are obtainable by counting the beads made of different materials ; e.g., by counting beads made of Putrajīva, one acquires knowledge. See also Gautamiya-tantra, p. 177, vv. 38-39 ; TantraS., p. 29, v. 69.

P. 53, v. 63 (b). For details regarding the garland of letters, see TantraS., pp. 28-29 ; see also GaudaT., p. 70, पञ्चाशद्विपिर्माला, etc. ; also S'jamaR., p. 70, “माला पञ्चाशिका प्रोक्ता,” etc. ; KulārT., 15. 48, p. 227. For the meaning of akṣa-mālā, see KulārT., 17. 58, p. 261.

P. 53, ll. 7-8. “नराणामिव” etc. = TantraRT. 35. 80.

P. 53, l. 13. “सुप्तो जागर्ति” etc. See Rudra-yāmala, as quoted in the TantraS., v. 63, p. 19 ; the complete verse is

“सुप्तो जागर्ति येनासौ दूरस्थः प्रतिभाषते ।

वदत्यन्य-मनसोऽपि तन्नाम ग्राहमेव च ॥”

P. 54, v. 64. cp. KulārT., 15. 49, p. 228 ; also Vis'uddhes'vara-mahā-tantra as quoted in the S'yāmāR., p. 147, “अनुलोम-विलोमेन...लङ्घयेच्च कदाचन” ; Yoginī-tantra, p. 4. “अनुलोम-विलोमेन”, etc.

P. 55, v. 65. cp. Bṛhac-Chrī-krama as quoted in the S'yāmā-rahasya, p. 148, “तर्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पाप-क्षत्”, etc. ; also Muṇḍa-mālā as quoted in the same, “तर्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत्तु भमाक्षरः”, etc.

KulārT., 17. 34, p. 258, gives the following interpretation of Japa—

“अन्मान्तर-सहस्रेषु कृत पाप-प्रणाशनात् ।

पर-देव-प्रकाशाच्च जप इत्यभिधीयते ॥”

Pp. 55-56, vv. 68—71. cp. KulārT., 15. 11f., p. 236.

P. 56, v. 72. For the definition of the technical words mentioned in this verse, See MantraM., p. 119, taraṅga 25, column 2, v. 17 f, “... विन्यासः प्रोच्यतेऽधुना ॥

ग्रन्थनञ्च विदर्भाख्यः संपृष्टो रोधनन्तथा ।

योगः पङ्क्तव एते षड् विन्यासाः कर्मसु स्मृताः ॥”

P. 57, l. 6. निधिक्कतो । Read निधिक्कतोक्तं ।

P. 61, l. 14 “असम्यक्त्व” etc. = TantraRT., 35.70.

P. 62, v. 81. For the defects of the Mantras, see KulārT., 15. 65—70, pp. 230-231 ; also Hara-tattva-dīdhiti.

P. 63, v. 82. cp. KulārT., 13. 92, p. 202, बन्धनं योनि-सुद्राया मन्त्र-चैतन्य-दर्शनम्,” etc. For the significance

of Mudrās in general, see op. cit., 17-57, p. 262. The definition of yoni-mudrā as given in the Tantrābhidhāna, p. 51, ll. 20-22, vv., 62 (a)—63,

“मिथः कनिष्ठिके बद्धा तर्जनीभ्यामनामिके ॥

अनामिकोर्ध्व-संश्लिष्ट-दीर्घ-मध्यमयोरधः ।

अङ्गुष्ठान्न-द्वयं न्यस्येद् योनि-मुद्रेयमौरिता ॥”

See Saṭ-cakra vivṛti by Viśvanātha p. 135, l. 23 ; also Saṭ-cakra-nirūpaṇa-s'lokaṛtha-pariṣkāriṇī by Kalī-carāṇa p. 48, l. 18f.

P. 68, l. 9. “वर्णो ससङ्करे,” etc. = Tantra RT. 2. 37.

P. 70, v. 93. cp. Kalī T., 7. 23 (a), p. 42, “तत्-सुतं तत्-सुताच्चैव तत्-पत्नीञ्च विशेषतः”, etc. ; Yoginī-tantra, p. 2, “गुरुवद् गुरु-पुत्रेषु” etc. ; also “प्रातरुत्थाय यो मर्त्यो गुरौ,” etc. ; Tārā T., 3. 5-6, p. 11,

“पूज्यो गुरुः तत्-पत्नी सर्व-भावेन सदा... । तस्याः सन्तोष-मातृण देवी तुष्टा भवेत् प्रिये” ;

also op. cit., 4.6-7, p. 13,

“तत्-पत्नी च विशेषेण पर-देवी-विशेषभाक् ।

सरलाऽसरला वाऽपि निष्ठुरा वा प्रियोदिता”, etc. ;

KulārT., 14. 99, p. 220 and 107, p. 221.

PP. 71-73, vv. 95-100. cp. Mahā-nirvāṇa-tantra, 5, 26f., p. 69, “रजनौ-शेष-यामस्य,” etc.

P. 72, v. 98. For the meaning of stava, see KulārT., 17. 35, p. 258.

P. 74, l. 16 [अ] न्वथस्थानां । Read [अ] न्वथस्थान ।

ALPHABETICAL INDEX OF THE VERSES OF THE FIRST PATALA OF THE TANTRA-RĀJA-TANTRA

Verse	Page	Verse	Page
92 अक्षर-लय०	69	33 एकादि-ऋतु०	26
16 अनन्तरे कुण्ड०	16	48 एवं चतुर्षु	43
85 अनादि-क्रम०	65	58 कथम् ऋणित्वं	50
1 अनाद्यन्तो०	3	5 कथं कादिमतं	12
64 असुलोम०	54	7 कादि-संज्ञा	13
71 अन्यथा वर्तमानो	56	57 कृत्वाऽधिको	49
88 अन्येषामपि	67	79 खण्डीभूता०	60
77 अपूर्ण-रूपा०	57	38 गुरुं न मर्त्यं	28
66 अशुद्धि-पूर्वं	55	25 गुरुष्वयमाने	23
55 अरि-सुसिद्धो	47	88 गुरुर्लक्षणा०	64
41 अश्विन्यादिषु	30	91 गुरुस्तु जन्म-दिवसं	68
7 असत्यं न	24	31 गुरुस्तु जन्म-दिवसे	25
72 आदौ योगो	56	23 चतुर्भिराद्यैः	21
9 आद्ये तन्त्रा०	14	46 चतुश्चतु०	41
34 आसनं शयनं	27	28 चापलानि च	24
70 आसिको गुरु०	56	13 ततो नील०	15
24 आसिको दृढ०	22	8 तथा तैर्भुवने	14
81 उपेक्षावस्थया	62	65 तर्जनी-रहितैः	55
90 ऊर्ध्विका-वस०	68	53 तस्मात्तु सर्व०	46
35 एक-ग्रामे	27	84 तस्मादादित	65
14 एक-विंशतमे	16	74 तेन तत्०	56

Verse	Page	Verse	Page
42 तेन मन्त्रादि०	32	82 बन्धनं	63
3 - तेषामन्योन्य०	8	76 बाला लघ्वक्षर०	56
17 त्रयस्त्रिंशे	16	2 भगवन् !	7
12 त्रयोदशे	15	भूमि-तत्त्वमयी	74
75 दग्धः षट्०	56	78 मत्ताः पलेषु	60
86 द्विजातीनां	66	73 मन्त्र-दोषास्तु	56
47 द्वितीयमना०	41	39 मन्त्रेण तस्य	28
29 न कुर्याद्	24	93 मासतो वर्षतो	70
96 नमस्ते नाथ	71	30 यथा देवे	25
97 नवाय नव०	72	63 राजतैर्जप०	53
56 नामाक्षर०	47	43 रिपोर्मन्त्राद्य०	33
11 नित्यक्रिया	15	62 रुद्राक्षैरपि	53
67 नित्यातिक्रम०	55	36 विधेहि शेष०	27
40 नित्यानां	29	99 विवेकिनां	73
10 नैमित्तिकं	15	68 विशुद्ध-देह०	55
22 नैरपेक्ष्य०	19	32 व्याप्ते ब्रू०	26
15 पञ्चविंशे	16	4 शृणु कादि-मतं	9
69 परार्थ-वनिता०	55	18 षट्त्रिंशे	17
59 पापे नष्टे	51	89 संपूज्य	68
100 पुरस्तात्	73	80 सदा प्रयोगात्	61
94 पूजयेत्तत्०	71	61 सम्बन्तस्य	51
37 पूजा-मध्ये	28	87 स-विद्या-कारणं	67
26 प्रणम्योपविशेत्	24	44 साध्यानामपि	40
45 प्राक् प्रत्यक्	40	51 साध्ये सुसिद्धी	45
6 प्रोक्ते तन्त्रे	12	60 सिद्ध-मन्त्राद्	51

Verse	Page	Verse	Page
49 सिद्धादीन्	43	20 सौन्दर्य०	17
50 सिद्धे सुसिद्धः	45	21 सौलभ्य०	18
19 सुन्दरः सुसुखः	17	95 स्तुवीत पञ्चभिः	71
52 सुसिद्ध साध्यो	45	98 स्वतन्त्राय	72
54 सुसिद्धोऽरि०	46		

**ALPHABETICAL INDEX OF VERSES OTHER
THAN THOSE OF THE FIRST PĀṬALA
OF THE TANTRA-RĀJA**

	Page		Page
अनीशोऽपि	1	यस्याः कोऽपि च	2
असम्यक्त्वं तु	61	याते मुक्ति-पदं	2
ऋण-सिद्धादि-योगेषु	11	युगे युगे च ये	23
गणयित्वा त्रिभिर्हत्वा	48	यो यो यां यां	5
गजाग्रवा मद्भिषो [मद्भिषी ?]	21	रहस्य-धारिणी	50
गुरुं तदग्रतः प्राप्त-विद्यं	26	वर्णो ससङ्करे	68
न चाग्न्यश्रूषवे	7	विभक्ते सप्तभिः शिष्टो	48
“ ”	10	वृत्तजाणान् लिखेदङ्गैः	9
न तन्त्रार्थं जाने	1	श्रीकातेवैर्य-पद०	1
नाद्यन्तयोः सिद्ध-वर्णौ	31	श्रीराज-राजेश्वर०	1
नाभक्ताय कदाचन	11	श्लोकेन [श्लोकेनानेन	
नामाद्यक्षरमारभ्य	48	अनयेद्]	10
नित्यातिक्रम-दोषाणां	11	षट्तिंशद्विर्दिनैः	69
पत्न्यौ पत्नी-गता दोषाः	22	षट्तिंशद्विर्दिशानि	”
मम वर्मानुवर्तन्ते	7	स एव दिनजो वर्णः	70
यस्य स्मृत्या च	5	साक्षाच्छ्रीपति०	74

Names of works or authors mentioned in the commentary

Works or Authors	Page
चन्द्रशान	8
जामल	69
टीकाकृतः	59
तन्त्रराज	Quoted, 9, 10, 11 (3 times). 21, 26, 40, 61
तन्त्रान्तर	11
पदार्थादर्श	48
पराशर	23
नित्या-घोडशिकार्ष व	8
निधिस्तु	11, 13, 19, 57, 58, 59, 62, 64, 67, 71
प्रक्षार-चिन्तामणि	8
बहुरूपाष्टक	8
भगवद्गीता	5
मनोरमा	10, 11, 27, 33, 34, 45, 48, 57, 58, 62, 63
मातृका-तन्त्र	8
माधव	25
मैत्र-प्रक्षार	8
वामदेव-तन्त्र	8
सम्प्रोहन-तन्त्र	8
सुन्दरी-हृदय	8
सुमगानन्दनाथ, author of the मनोरमा	
स्मृति	5
मन्त्र-महोदधि	48

Abbreviations

Brahma VP.	Brahma-vaivarta-purāṇa
Bṛhan NT.	Bṛhan-Nīla-tantra
Comm.	Commentary
Dikṣā T.	Dikṣā-tattva
Gautā T.	Gautamiya-tantra
Hara TD.	Hara-tattva-didhiti
Kālī T.	Kālī-tantra
Kāmākhyā T.	Kāmākhyā-tantra
Kulār T.	Kulārṇava-tantra
Mantra M.	Mantra-mahodadhi
Prap S.	Prapañca-sāra
Rudra Y.	Rudra-yāmala
S'ak T.	S'aktānanda-taraṅgiṇī
Sār TT.	S'aradā-tilaka-tantra
S'yāmā R.	S'yāmā-rahasya
Tantra RT.	Tantra-rāja-tantra
Tantra S.	Tantra-sāra
Tārā T	Tārā-tantra
Upādi S.	Unādi-sūtra
Vāmana P.	Vāmana-purāṇa
V. r.	Variant-reading
Vis va S T.	Vis'a-sāra-tantra

BIBLIOGRAPHY

- Brahma-vaivarta-purāṇa.** *Brahma-vaivarta-purāṇam*.....
Paṇḍitavara-S'riyukta-Pañcānana-Tarkaratnena sam-
pāditam. Calcutta, Vaṅgavāsī Press, 1905-6.
- Br̥han-Nīla-tantra.** *Br̥han-Nīla-tantra Vividha-tantra-
saṃgrahaḥ.* S'ri Rasikamohana Caṭṭopādhyāya
kartṛka saṃgr̥hita. P. 33+[1]. Calcutta, 1877-84.
- Br̥hat-Tantra-sāra.** *Br̥hat-Tantra-sāra*,...Sādhaka-cūḍā-
maṇi S'rimat Kṛṣṇānanda Āgamavāgi-ā saṃkalita...
Calcutta, Vasumatī Press, 1934-35.
- Catalogue of Manuscripts and Printed Books in Sanskrit**
belonging to the Oriental Library, Asiatic Society of
Bengal. Compiled by Paṇḍita Kuṅjavihāri Kāvya-
tīrtha under the supervision of Mahamahopādhyāya
Haraprasāda S'āstrī, Calcutta, Asiatic Society of
Bengal, 1904.
- Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the**
Government Oriental Manuscripts Library, Madras.
Madras, Government Press.
- Descriptive Catalogue of Manuscripts at the Sanskrit**
College, Calcutta.
- Dikṣā-tattva.** *Dikṣā-tattvam.* See *Smṛti-tattva* by
Raghunandana Bhaṭṭācārya.
- Gandharva-tantra.** *Gandharva-tantram.* S'ri Rasika-
mohana Caṭṭopādhyāya saṃgr̥hita, 1877-84.
- Gautamīya-tantra.** *Gautamīya-tantram.* Maharsi-pravara-
Gautama-viracitam...Vaiṣṇava-tantram. Vasumatī
ed. Calcutta, Vasumatī Press, 1927-28.

Hara-tattva-dīdhiti. Hara-tattva-dīdhitiḥ. Vividha-tantrādi-sāstra-samuddhṛta-pramāṇa-nivāha ... Śrī-Hara-kumāra-Devasārma-Thākureṇa saṃkalitā. 4th ed. Calcutta, Ghosh Press, 1907.

Kālicaraṇa. Śaṭ-cakra-nirūpaṇa-s'lokārtha-parīṣkāriṇī.

See Śaṭ-cakra-nirūpaṇa : s'lokārtha-parīṣkāriṇī by K.

Kālī-tantra. Kālī-tantram sa-ṭippanam...Śrīyukta-Satis'ācandra- Siddhāntabhūṣaṇa-Bhaṭṭācārya - saṃpāditam. Calcutta, Śāstra-pracara Press, 1922-23.

Kālī-vilāsa-tantra. Kālī-vilāsa-tantra. Ed. by Pārvatī-charaṇa Tarkatīrtha. Calcutta, Mahāmāyā Press, 1917.

Kāma-kalā-vilāsa. Kāma-kalā-vilāsa with the commentary of Naṭanānandanātha. Ed. by Mahāmahopādhyaya Sadāśhiva Miśra. Calcutta, Mahāmāyā Press, 1922.

Kāmākhyā-tantra. Kāmākhyā-tantra. See Vividha-Tantra-saṃgrahaḥ. Calcutta, 1877-84.

Kula-cūḍamaṇi-tantra. Kula-cūḍamaṇi Tantra. Ed. by Girisha Chandra Vedāntatīrtha with an introduction by Akshaya Kumara Maitra. Calcutta Phoenix Printing Works, 1915.

Kulārṇava-tantra. Kulārṇava-tantra. Ed. by Tārānātha Vidyaratna. Calcutta, Mahāmāyā Press, 1917.

Mahā-nirvāṇa-tantra. Mahānirvāṇa-tantra. Vasumatī ed. Calcutta, Vasumatī Press, 193— ?

Mahīdhara. Mantra-mahodadhī.

Mantra-mahodadhī by Mahīdhara, son of Phānūbhaṭṭa, grandson of Ratnākara, father of Kalyāṇa, of Vatsa-gotra. Mantra-mahodadhī. Ed. by Rasikamohana Caṭṭopādhyaya [son of Anandamohana, of village Butuni, Manikgunge, Dacca]. Calcutta, 1877-84.

The work was composed at Benares in 1701 A. D.
(1645 Vikrama year.)

Nitya-śoḍaś'ikārṇava : Setu-bandha by Bhāskararāya.
Pādukā-pañcaka. Pādukā-pañcakam...Ś'ri-Tārānātha-
Vidyāratnena sampāditam. Calcutta, Sanskrit Press,
1913.

Parāś'ara-smṛti. Parāś'ara's Dharma-samhita, with the
commentary of Sāyana-Mādhavācārya...by Vaman
Shastri Islampurkar. Bombay Sanskrit and Prakrit
Series, Vol. XLVII. Bombay, 1893.

Prapañca-sāra-tantra. Prapañca-sāra Tantra. Ed. by
Tārānātha Vidyāratna. Calcutta, Thacker, Spink &
Co, 1914.

Pūrṇānanda Paramahansa. Syāmā-rahasya.

Raghunandana Bhaṭṭācārya. Smṛti-tattva.

Report on the search for Sanskrit Manuscripts in the
Bombay Presidency during the years 1879-80.
Bombay, Government Central Press, 1881.

Rudra-yāmala. Rudra-yāmalam. Vividha Tantra sam-
graha. Ś'ri Rasikamohana Caṭṭopādhyāya samgrhita.
Calcutta, 1877-84.

Sārada-tilaka-tantra. Sārada-tilaka-tantram. Vividha
Tantra samgraha. Ś'ri Rasikamohana Caṭṭopādhyāya
samgrhita. 1877-84.

Ṣaṭ-cakra-nirūpaṇa : Ṣaṭ-cakra-vivṛti by Viśvanātha.
Ṣaṭ-cakra-nirūpaṇam...Viśvanātha-kṛtaya Ṣaṭ-cakra-
vivṛty-ākhyayā ṭikayā ca sametam. See Ṣaṭ-cakra-
nirūpaṇa : Ś'lokārtha-pariṣkāriṇī by Kālicaraṇa.

Ṣaṭ-cakra-nirūpaṇa : Ś'lokārtha-pariṣkāriṇī by Kālicaraṇa.
Ṣaṭ-cakra-nirūpaṇam. Kālicaraṇa-kṛtaya Ś'lokārtha-
pariṣkāriṇyā ṭikayā Ś'āṃkara-kṛtaya Ṣaṭ-cakra-bheda-

ṭippanya Saṭ-cakra-vivṛty-ākyaya ṭikayā ca sametam.
Calcutta Sanskrit Press, 1913.

Saṭ-cakra-vivṛti by Viśvanātha. See Saṭ-cakra-nirūpaṇa :
S by V.

Siddhānta-kaumudī. Siddhānta-kaumudī nāma Bhaṭṭoji-
Dīkṣita-praṇīta-Paṇiniya-vyākaraṇa-sūtra-vṛttiḥ (...-
Unādi-prakaraṇam...). Pp. 516-567. Bombay, Nir-
ṇaya-sāgara Press, 1929.

Slokārtha-pariṣkāriṇī by Kālicaraṇa. See Saṭ-cakra-
nirūpaṇa : S by K.

Smṛti-tattva by Raghunandana Bhaṭṭācārya. Smṛti-
tattvasya dvitīyo bhāgaḥ. [...Dīkṣa-tattvam...].
Mahāmahopādhyāya-S'ri-Raghunandana-Bhaṭṭācārya-
viracitaḥ. Pp. 645—659. Calcutta, Siddhes'vara
Press, 1895.

S'yāma-rahasya by Pūrṇananda Paramahansa. Syāmā-
rahasyam. Parivrājakācārya-S'rimat-Pūrṇananda-
Paramahansa-viracitaḥ. Paṇḍita-S'riyukta-Kāli-
mohana-Vidyāratnena sampāditam. Calcutta, S'ri-
nātha Press, 1930-31.

Tantrābhidhāna. Tantrābhidhānam...S'ri-Tārānātha-
Vidyāratnena sampāditam. Calcutta, Sanskrit Press,
1913.

Tantra-rāja-tantra (MS. A). For description of this
MS., see Descriptive Catalogue of Sans. MSS. at the
Govt. Oriental MSS. Library, Madras, MS. D. 7629
[5633]. Telugu script. Substance : Palm leaf. Very
corrupt.

—(MS. B). For description of this MS., see Descriptive
Catalogue of Sans. MSS. at the Govt. Oriental MSS.
Library, Madras, No. 7628 [5632]. Telugu Script.

The Oriental MSS. Library, Madras, also possesses another MS. of the Tantrarāja (D. 7630) [5634] which is most worn out and unfit for use.

—(MSS. C and D). These two belong to Paṇḍita Ja'accandra Smṛtitīrtha Collection, 3 Federation Street, Calcutta. Script, C. Bengali and D. Nāgara.

—(MS. E). For some details of this MS., see Report of the search for Sanskrit MSS., MS. No. 362 of 1879-80, now belonging to the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. Date of the MS. : Saṃvat 1777.

—(Ms. F). For this MS., see Catalogue of Sanskrit MSS. and Printed Books at the Collections of the Royal Asiatic Society of Bengal.

——: Manoramā by Subhagānandanātha. Tantra-rājā-tantra. .. Ed. by Lakṣmaṇa Śāstrin. 2 vols. Tantrik Texts, nos. viii and xii. Calcutta, Mahamayā Press, (Vol. I), 1919 and (Vol. II), 1926.

——: Sudarśana [MS.] by Prāṇamañjarī, wife of Premanidhi. For description of this MS., see MS. no. 112, pp. 111—112, Descriptive Catalogue of Sans. MSS. at the Sanskrit College, Calcutta, vol. V, Tantra MSS. Calcutta, 1903.

Tantrik texts, ed. by Arthur Avalon. *pseud.* [Sir J. G. Woodroffe].

Kālī-vilāsa-tantra.

Kāma-kalā-vilāsa.

Kula-cūḍāmaṇi-tantra.

Kulārṇava-tantra.

Paḍukā-pañcaka.

Prapañca-sāra-tantra.

Tantrābhidhāna.

Tantra-rāja-tantra.

Prapañca-sāra-tantra.

Unādi-prakarāṇa. Unādi-prakarāṇa. See Siddhānta-kaumudī.

Vāmana-purāṇa. Vāmana-purāṇam... Paṇḍita-pravara S'riyukta Pañcānana Tarkaratna sampādita. Calcutta, Vaṅgavāsī Press, 1907-8.

Viśvanātha. Ṣaṭ-cakra-vivṛti. See Ṣaṭ-cakra-nirūpaṇa : Ṣaṭ-cakra-vivṛti by V.

Viśva-sāra-tantra. Viśva-sāra-tantra. Vividha-Tantra saṃgrahaḥ. S'ri Rasikamohana Caṭṭopādhyāya kartṛka saṃgrhīta. Calcutta, 1877-81.

Yoginī-tantra. Yoginī-tantram. S'ri Rasikamohana Caṭṭopādhyāya saṃgrhīta. 1877-84.

GENERAL INDEX

- Ahaṃkṛti, 65
 Akṣa-mālā, 53
 Akṣara-traya-sampāta-
 dina, 69
 Almora, XI.
 Ānandanātha, 15,72
 Anuradhā, 3'8
 Ārdra, 37,38
 As'leṣa, 35, 38
 As'vinī, 30, 34, 36, 38
 Bahu-rūpaṣṭaka, 8
 Bhagamālinī, 15
 Bhagavad-gītā, 5, 7
 Bharanī, 35,37,38
 Bheruṇḍā, 15
 Black Moon, 69
 Candra-jñāna, 8
 Citrā, 16,38
 Commentators, 59
 Devī, 3,9
 Dhanīṣṭhā, 39
 Dhanu, 33
 Dīpa-prakāś'a, 1
 Disciple, birthday of the,
 68 ; see also Contents.
 Divakara, 3
 Doti, 15
 Gaṇapati, 1
 Gaṇeś'a, 1
 Gītā. See Bhag°
 Grathana, 56
 Guru, 18, 23, 24, 25, 28 ;
 celebrating the birth-
 day of the, 25 ; 68 ;
 paying visits to the,
 26 ; worship of the, 27,
 51, 63 ; Death anniver-
 sary of the, 68 ; 70 ;
 substitutes of the 71 ;
 see also Contents.
 Haihayapati, 1
 Harṣadeva, 2
 Harṣamatī, 2
 Hasta, 38
 Initiation-day, 68
 Jāmala. See Yāmala
 Japa-mālā, 53
 Jñānanātha, 19,72
 Jvalāmālinī, 15
 Jyēṣṭhā, 35,38
 Kadi, 12,13
 Kadi-mata, 9
 Kālā, 3
 Kālī, 12

- Kalpa, 14
 Kamala, 31
 Kameś'vari, 15
 Kanya, 33
 Karkatā, 3, 36
 Kartikeya, XI ; 1
 Kṛttā, 35, 37, 38
 Kulaś'ekh-s'uddhi, 53
 Kulaś'ekhā, 15
 Kumārī, xii
 Kumārī, 33
 Kuṇḍalinī, 63
 Kūrmaśāla, xiii, 2.
 Kūrmaśāla, 16
 Lalita, 14
 Mādhyama, 23
 Magha, 35, 38
 Mahes'vara, 3, 12
 Makara, 33
 Manoramā, references
 to ; see p. 96
 Mantra-mahodadhī, 43
 Mantra-rāsī, 48
 Mantras, defects of, 56 f. ;
 vīrya-yojana of, 63
 Mātṛkā, pervading nature
 of, 16 ; 65 ;
 Mātṛkā-tantra, 8
 Meru-prastāra, 8
 Meṣa, 33, 34, 36, 37
 Mithila, 33
 Mṛgaś'īṣa, 7, 38
 Mūla, 38
 Nama-rāsī, 47
 Nathas nine, 13, 72
 Nidhikṛt, references to ;
 see p. 96
 Nilapataka, 15
 Nityaklinna, 15
 Nityānitya, 15
 Nityās, sixteen, 7, 13, 14, 29
 Nityā-ṣoḍaś'ikāṇava, 8
 Padārthādars'a, 48
 Pallava, 56
 Parās'ara, 23
 Prakāś'anātha, 73
 Prāṇamañjarī, 1, 2, 74 ;
 personal history of, I.
 Prastāra-cintāmaṇi, 8
 Pratibhanātha, 20, 73
 Premanidhi, husband of
 Prāṇamañjarī, 2
 Punarvasu, 38
 Pūrṇā-dina, 69
 Pūrṇanātha, 20, 73
 Pūrvabhādrapada, 39
 Pūrvaphālgunī, 30
 Pūrvāṣāḍhā, 39
 Puṣyā, 30
 Rājarājes'vara, 1
 Rāsī, 34
 Rāsī-cakra, 33
 Revatī, 35, 38, 39
 Rṇa-dhana-cakra-s'uddhi, 52

- Rohiṇī, 37,38
 S'abdārtha-candrika, XI
 Sadās'iva, 3
 Sadhya, 40
 Sammohana-tantra, 8
 Samputa, 56
 Saṃskāras, 66
 Sarvamaṅgala-nityā, 15
 S'atabhiṣā, 39
 Satyanātha, 19
 Siddhādi-cakra, also called
 A-ka-tha-ha-cakra, 42
 Siṃha, 33
 S'iva, 4,9
 Smṛti, 5
 S'ravaṇa, 30
 S'ripati, 1
 Subhaganātha, 20
 Sudars'ana, commentary,
 1,74
 Sudars'ana, son of
 Prāṇamañjarī, 2
 Sundaranātha, 19
 Sundarī, 1
 Sundarī-hṛdaya Tantra, 8
 Suṣumṇā, 63
 Svabhāvanātha, 20,73
 Svātī, 83
 Tantrāntara, references to ;
 see p. 96
 Tantrarāja, 11,9
 Tantras, 11
 Tantras, nine, 7
 Tantra-sāra, 11
 Tripurasundarī, 3
 Tula, 33
 Tvaritā, 15
 Uḍḍāmara, 8
 Uttara-bhādrapada, 39
 Uttara-phālgunī, 38
 Uttarāśadhā, 38
 Vahnivāsini, 15
 Vajres'varī, 15
 Vāmaśeśvara, 7,11
 Vārāhi, 16
 Vidyā, 67,68
 Vidyā-siddhi, 56
 Vidarbha, 56
 Vijayā, 15
 Vimars'anātha, 19,73
 Viṣṇu, 4
 Vināyaka, 8
 Viśākhā, 39
 Vṛṣa, 33,36,37
 Vṛś'cika 33
 Yāmala, 8, 69
 Yoga, 36
 Yoni-mudrā-bandhana, 68

Wrong readings of the MS. of the commentary
Suparsana as corrected.

Readings as found in the MS.	Readings of this edition	Page	Line
गणां यति	गणपति	3	6
वैचित्र्ये न	वैचित्र्ये ऽपि	"	8
संस्कार	संसार	"	9
सम्भवोऽपि	सम्भवेऽपि	"	13
जपत्यर्थ	जयत्यर्थ	"	19
रखीयत्वे ऽपि	खरखीयत्वेऽपि	4	4
चेतः	चेत्	"	"
धेसासाधारण्यस्य	ध्वंसासाधारण्यस्य	"	5
सोऽवीतो	सोऽपीतो	"	6
नयमक	नियामक	"	7
जान	जातु	"	9
हीनम्	हीनत्व	"	10
तत्प्रत्ययाधोन	स्तत्प्रत्ययाधोन	"	13
स्तथय	प्रत्यय	"	14
नैवेः	नैवं	"	"
नु	ननु	"	17
जनक्र	जनक	"	18
अदिरत	अविरत	5	1
प्रलयोन्तं	प्रलयान्तः	"	3
तथनिरूप्य	तन्त्र-निरूप्य	"	6
ध्ययतारम्भे	ध्ययनारम्भे	"	23
स्तद्व्याप्त	स्तद्व्याप्त	6	8
काल	काल	"	"

Readings as found in the MS.	Readings of this edition	Page	Line
यद्देवताधा	यद्देवताया	6	9
उत्कर्षेऽवगते	उत्कर्षेऽवगते	"	14
कारेष्वाकाकावा	कारेष्वाकाश	"	19
देशेन	देशेन	"	20
तावयुद्धत	तावयुद्धत	"	23
व्याचितं	व्याप्तं	7	5
पिप्पलं	विश्वं	"	"
प्रचारयेसन्तभिमेत्य	प्रचारयिष्यन्तीत्यभिमेत्य	"	20
प्यशुषवे	प्यशुषूषवे	"	21
कथनपि	कथनेऽपि	"	23
रुचकं	सूचकं	8	3
किंलंशे	किमंशे	"	11
कादिमेतैति	कादिमेतैति	9	7
क्रतो	कुतो	"	15
पूर्वनिष्पत्त्य	पूर्व-तन्मत्त्य	"	17
व्ययं	ध्येयं	"	"
तदथ	तदर्थ	"	19
क्वां प्रतं	साम्प्रतं	10	1
श्लोकैर्भटा	श्लोकैर्भगवता	"	10
एवंतर्हि	एवं तर्हि	"	16
तिते एवावार्थश्लोकानां	तत एव सर्व-श्लोकानां	"	"
धेय्यर्थ	बैयर्थ्य	"	17
साफल्यदिति	साफल्यदिति	"	21
नाशिष्याय	नाशिष्याय	11	2
नामन्न	नाम-न्न	12	5
कादिमेतैति	कादि-मेतैति	"	13

Readings as found in the MS.	Readings of this edition	Page	Line
प्रश्नापेक्षा	प्रश्नापेक्षा	12	14
न्यायादुत्तरहीनं	न्यायादुत्तरदानं	"	17
वर्ग	वर्ग	13	9
अल्पयत्	अकल्पयत्	"	23
इत्थं च	इत्थं च	14	9
प्रसारयन्तीति	प्रसारयतीति	"	10
विभावनीनीयोऽर्थः	विभावनीयोऽर्थः	16	18
यंयोयतां	पर्यायतां	17	8
सूचयितु		"	"
भूत्वा	भूत्वा	"	10
शृणोत्वित्यभिप्राय	शृणोत्वित्यभिप्रायः	"	"
प्रतिपाद्यातुया	प्रतिपाद्य उपा	"	11
ववंशप्रण	विशेषण	"	17
ज्ञानवत्परतया	ज्ञानवत्परतया	20	1
ततश्च	ततश्च	"	2
प्राप्तो	प्राप्तो	"	"
चातुर्गुण्यभि	चातुर्गुणाभि	"	22
नार्यत्थ	नार्यन्ताः	"	23
कुरुषार्थ	पुरुषार्थ	21	15
सामर्थ्यो	सामर्थ्ये	"	19
सम्भवादृष्टद्वाराच्चैर्दं	सम्भवात् । अदृष्टद्वारा चैर्दं	"	22
प्राप्याः सुष्ठेयं	प्रापस्या सुष्ठेयम्	23	6
कथमप्यप्रवक्ष्य	कथमप्यप्रवक्ष्य	"	10
कच्छर्गुण्य	कर्तुर्गुण्य	"	"
पूर्वेष्टान्वितं	पूर्वेष्टान्वितं	"	21
नापौनस्तब्धं	न पौनस्तब्धं	24	12

Readings as found in the MS.	Readings of this edition	Page	Line
युवयस्यया '	गुर्वपेक्षया	24	15
जिता	जिह्वा	"	18
उभयतयाशा	उभयतःपाशा	25	10
ष्टीकरणस्य	स्थष्टीकरणस्य	26	21
प्राक्कीकृतिं	प्रतिकृतिं	27	10
एकदेयमपि	एतद् इयमपि	"	13
नैषदोयशे	न, एकदेश	"	14
आशया युन	आशया पुन	"	16
विरोधायत्तः	विरोधापत्तिः	28	7
इत्यमवगतं	इत्यमवगतं	29	11
निहे	नेह	"	14
सर्वज्ञेन	सर्वज्ञेन	"	21
प्रसिद्धाभावात्	प्रसिद्धाभावात्	"	22
तच्छ्रवणाय	तच्छ्रवणाय	30	6
प्रतिज्ञाति	प्रतिजानाति	"	7
चतुस्त्रिंशच्चटिका	चतुस्त्रिंशद्वचटिका	"	16
इत्येकमेव	प्रत्येकमेव	"	21
पृथगाख्यानमिति	पृथग् गणनमिति	31	6
न त्वेवं	नन्वेवं	"	7
तत्तद्वर्णसाहित्येन	तत्तद्वर्णसाहित्येन	"	8
समन्वयोः प्रथमिक	समन्वयोः प्राथमिक	"	14
वेति	नेति	32	17
स्याभिप्रायं न दिप्त	स्याभिप्रायं न विद्मः	33	6
तद्भुज	तद्भुज	34	2
पूर्वमभिधानात्	पूर्वमभिधानात्	"	3
राज्ञा	राज्ञा	"	4

Readings as found in the MS.	Readings of this edition	Page	Line
उचितात्वादितं	उचितत्वादिति	34	5
राश्रीनोमेव फलाभिधानं	राश्रीनानिव फलाभिधानं	"	9
स्वत्तमतारां	सप्तम-तारां	"	12
रमेष्वादि-राशि	मेष्वादि-राशि	35	2
चतुरक्षरत्वकाध्या	चतुरक्षरत्वोक्त्या	"	5
विहता	विहन्ताः	"	17
सर्वोववर्णा	सर्व एव वर्णाः	"	"
दर्शता	दर्शिता	"	23
ज्योतिःशास्त्रे, etc.	अश्विन्यादि...दिक्		
preceded by	has been transposed to pp. 35—36.		
अश्विन्यादि (p. 35, l. 20)—			
दिक् (p. 36, l. 10)			
वर्णानाममध्ये	वर्णानां मध्ये	36	11
वर्णानामवेष्य	वर्णानामवप्रयं	"	12
लयसंहिता	पाद-लय-संहिता	37	2
दिशामेषा	दिशा अन्येषां	"	13
सपादलिखाशा	सलिपाद-लयस्त्रिंशदंशा	"	17
भक्ताद्वर्णाः	भक्ता द्विवर्णाः	38	6
रूपभवमी	रूप-भरणो	"	11
चाक्षणीय	चाक्षकाङ्क्षणीय	40	6
ते साध्यास्तुत्त्व...	सिद्धादि...संगृहीतस्य		
preceded by सिद्धादि-	transposed to l. 17	"	
चक्रस्य आदि-पदेन	of the same page		
संगृहीतस्य			
पश्चिमारभ्ययता	पश्चिमायता	"	20
क्रमतोक्तिखने	क्रमतो लिखने	41	7

Readings as found in the MS.	Readings of this edition	Page	Line
तद्ववण	तद्ववर्ग	"	11
तत्तुत्यञ्चमं	तत्तत्पञ्चमं	42	3
वर्णतत्तत्कोष्ठेषु मपेक्ष्य	वर्णमपेक्ष्य	"	4
मनुपन्यने	मनुपन्यासे	43	5
नामघे त्यादिना	नामाद्ये त्यादिना	"	10
विर्गेष्यत्या	वर्गे स्थित्या	44	7
सुसिद्ध-सिध्येति	सुसिद्ध-साध्येति	"	19
संख्याशामिनि	संख्याशालिनि	"	22
इत्यभिप्रेत्य	इत्यभिप्रेतं	45	10
संख्याववैशिष्ट	संख्याविशिष्ट	"	11
काल्योक्त	कल्पोक्त	"	"
जपानुष्ठानकृशात्	जपानुष्ठान-कृशात्	"	13
यस्यै सेवम्भूतो	यस्यैत्येवम्भूतो	46	8-6
मतज्जन्मन्यकृत	एतज्जन्मन्यकृत	"	11
योजत्	यो जपेत्	"	12
सम्पन्नामष्टविंशत्यादि	सम्पन्नामष्टविंशत्यादि	47	12
सम्पन्नां संख्यां	सम्पन्नां चतुरशीत्यादि-रूपां संख्यां	"	13
पूर्वाचतुरशीत्यादिरूपांत्वस्य	पूर्वत्वस्य and the inter- vening चतुरशीत्यादि-रूपां transposed to line 13 of the same page		14-15
सप्ताङ्गे नैवैते	सप्ताङ्गे नैवैतत्	"	16
यानन्माभा	यावन्माभा	48	9
समाप्तप्रवधो	समाप्तप्रवधो	"	17
सन्निभगुणयित्वा	सप्तभिर्गुणयित्वा	"	18

Readings as found in the MS.	Readings of this edition	Page	Line
नुपाध्येत्वे	नुपादेयत्वे	49	20
यदेव	तदेव	"	6
कारणार्थं	करणार्थं	50	7
स्यामर्थांनां	सामर्थ्यांनां	"	20
नेतेद्रुपासनातो	नेतद्रुपामनातो	51	7
प्रातेवंधकं	प्रतिबन्धकं	"	12
ऋणीत्युच्यते	ऋणीत्युच्यते	"	15
चोत्पादं	चोत्पादं	52	7
जयतीति	जनयतीति	"	10
सर्वलाव्युपदेश	सर्वलाप्युपदेश	"	14
पूर्वकमिति	पूर्वकमिति	"	15
मुपदिय	मुपादेयम्	53	11
नातो	नात्	"	12
तद्विज्ञान	तद्विज्ञान	"	14
त्वगसा	त्वगत्वा	"	"
नुपपत्तया	नुपपत्त्या	"	18
रुद्रादि	रुद्राद्यादि	"	21
ध्यादिका	ह्यादिका	56	16
नियोजन्यत्	नियोजनात्	"	18
कृतधाराधने	कृतेऽप्याराधने	57	5
विद्यते	विद्यते	"	15
विप्रोषे	वशीषे	"	"
अग्रिय	आग्नेय	58	11
सिन्धुस्तु	सन्धिस्तु	59	17
नाद्योपदेश	नाद्योपदेश	60	5
मन्त्रोदो	मन्त्रादौ	61	4

Readings as found in the MS.	Readings of this edition	Page	Line
हीनव	हीनक	"	8
वानङ्गहीना	वाङ्गहीना	"	10
इत्यनेनैव ह्य	इत्यनेनैव व ह्य	61	15
इत्थित	इत्थति	"	21
कार्याक्षतमा	कार्याक्षमतया	"	23
तष्टासुष्टीयते	तथाऽसुष्टीयते	62	4
प्राप्यो	प्राप्तेः	"	8
नास्त	नास्ति	"	15
दध	दग्ध	"	16
पदस्यैवेपूर्वं	पदस्यैवेतः पूर्वं	"	17
पञ्चविंशित्य	पञ्चविंशति	"	21
प्ररजिज्ञासयाम्	जिज्ञासायाम्	63	8
रूपा	रूपायाः	"	10
इत्यार्थस्य	रत्नस्यार्थस्य	64	3
स्यावध एकत्व	स्यावश्यकत्व	65	7
तत्तद्वृत्तिं	तत्तद्वृत्तिं	"	13-14
गतीपेक्षोपकस्य	गतीऽपि । साधकस्य	"	15-16
अपह्नोतुं	अपह्नोतुं	"	17
माहकान्तरान्तामाहका	माहका	"	18
निष्पद्यते	निष्पद्यते	"	19
अथ ताभ्या	अथ ताभ्या	66	6
पार्थक्येऽपि	पार्थक्येऽपि	"	7
इय	इय	"	8
तद्वाच्य	तद्वाच्य	"	9
फलदापनो	फलदायिनो	"	12
विशेषाक	विशेषक	"	14

Readings as found in the MS.	Readings of this edition	Page	Line
वेदैरेव	वेदेरेव	"	22
कथितया	कथिततया	"	"
संस्कारणो	संस्कारेण	67	8
नृपुंसकत्वं	नपुंसकत्वं	"	11-12
अधिसंचनय	अस्थि-सञ्चयन	68	11-12
पदिने दीरा	यद्दिने दीक्षा	69	4
संयात्री	संपातो	"	8
सप्त-पर्वस्वपि...पृथङ्-			
निर्देशस्य (11. 18-20)			
and येन केनापि, etc.			

Transposed from p. 71, ll. 18-19 to p. 70,
ll. 18-19 and *vice versa*. This portion is found
in the MS. in the place where we read now 70 & 71
येन केनापि...तत्-प्राप्तौ नियम [माह] (p. 71, ll.
18-19); and येन केनापि...तत्-प्राप्तौ नियम
in the place of सप्त-पर्वस्वपि...पृथङ्निर्देशस्य
(p. 70, 4. 18-19)

स्वभावयताथ	स्वभावनाथ	73	6
कस्त्याणानां	कल्याणानां	"	8
विवेकिनां	विवेकिनां	"	11
विमर्शद	विमर्शानन्द	"	14
प्रार्थनीयमास्ति	प्रार्थनीयमस्ति	"	19
प्रार्थय	प्रार्थयेत	"	"
स्मरणेनैव	स्मरणेनैव	74	5
कस्त्यदमो	कल्पदुमो	"	13

Additions.

P. 77. l. 20. Add C-E-F संज्ञिका ।

— 1. 24 " A-B-C-D-F आसूपा ।

P. 78, l. 3 " D नामानि

P. 79, l. 8 " B C-D-F कोष्ठेषु ।

— 1. 13 " B-C-D-F प्रसिद्धस्तु ।

P. 80, l. 2 " B-C-E-F अप-माला ।

— 1. 3 " B-C-E मातृकान्तरितां ।

— 1. 16 " B-D प्रबोधः ।

— 1. 19 " A-B-C-D द्वौन ।

— 1. 20 " B-C-D-E-F उपेक्षावस्थया

— 1. 22 " A-C-D कुर्यात्तत्तदहङ्कृतिः ।

Corrections.

P. 40. l. 9 "एवं धनर्ण-शुद्धिस्तु" [61]. Transfer " [61]
after कार्यं सर्वैस्तु सर्वतः ।

—l. 17. For संगृहीतस्य, read संगृहीतस्य ।

P. 51, l. 5. For सन्मन्त्रस्य, read स मन्त्रस्य and delete
f. n 2.

P. 52, ll. 3 and 4. Underline स and मन्त्रस्य ।

P. 52, last line. ऋण-धन-चक्र-शुद्धिः ; delete the line
underneath.

P. 74, l. 16 For अन्वयख्यानार्ता, read [अ] न्वयख्यान ।

Further additions

Since the publication of this work, it has come to my notice that a MS. containing only a tiny fraction of the commentary (fols. 25-39 i.e. 15 folios only) is in the possession of the Royal Asiatic Society of Bengal (MS. No. 5720 D). The Tantra volume of the Descriptive Catalogue of Sanskrit MSS. belonging to the said Society just published records it under the heading *Tantrarāja-ṭikā* but does not give any information whatsoever about the name of the commentary, its author, etc. But on comparison I found that the work was identical with the *Sudarśana* and the fraction contained the commentary of verses 65-67 and some portions of the commentary of verses 64 and 88 of the *Tantra-rāja*. This incomplete MS. is, however, useful to those who are interested in *Prāṇamañjari*'s valuable work as it supplies the missing folios of the MS¹. used by me for the printed edition, though it is not a part of the same. Therefore, this portion of the commentary *Sudarśana* is being edited here².

1. The few lines in p. 74 (see foot note 1), however, still remains to be supplied from some other source.

2. Thanks are due to the authorities of the Royal Asiatic Society of Bengal for kindly permitting me to publish this fragment.

Description of this MS.

Substance : Country-made paper. Foll. 25-39.

Size : 11×5 inches. Lines 9-11 in a page ; letters 26-30 in a line.

—पेत्य तत्पापनोदक-प्रायश्चित्त-दर्शन-मुखेन परिहर्तुमाह
अवह्वीत्यादि ।

“अबुद्धि-पूर्वे यत् प्रोक्तं ज्ञानात्तद् द्विगुणं भवेत्”
इति वचनान्तरमनेन स्मारितम् । तथा च बुद्धि-पूर्वके निषिद्धा-
चरणे द्विशत-संख्यया विद्यां जपेदितुक्तं भवति । द्वुत्तमित्यनेन
नैमित्तिकानुष्ठानं निमित्त-समनन्तरमेव कार्यम् न विलम्बेन ।
अत एव

“पापे निःसंशये जाते प्रायश्चित्ती नरः परम् ।

भुञ्जानो वर्धयेत् पापं यावत् पापस्य न क्षयः ॥”

इति स्मार्तं वचनम्¹ ॥६६ [MS. 65]²॥

प्रायश्चित्त-प्रसङ्गाभित्य-नैमित्तिक-कर्मणोरतिक्रमेणापि प्राय-
श्चित्तमाह नित्येत्यादिना ॥६७॥

समारब्ध-विद्या-भजनकस्य साधकस्याऽऽचारं दृश्यति विशुद्धे-
त्यादिना । विशेषेणान्तःकरण-शुद्धतापूर्वकं शुचिः तत्तन्निमित्ता-
पतित-प्रायश्चित्ताचरणैरपि शुद्धिमापन्नः । न तु तत्तत्प्राप्त-शुद्धि-
विरहवान् । (प्रसन्नं वदनं यस्य स तथा । शौच-ज्ञानादिना
शुद्ध-शरीरं शुद्धम् ?) देवतासु भजनीय-देवतातिरिक्तासु,
दर्शनेषु अपर-देवता-विषयक-शास्त्रेषु च विमुखः स्यात् ।
तत्परिशीलने तत्कल्प-प्रयोगार्थवाद-पर-देवता-निन्दनादि-

1. Cf. Prāyaścitta-tattva, ed. by Jivānanda Vidyā-
sāgara, p. 474. l. 1.

2. Thus all the succeeding verse-numbers in this
MS. so far as available, are less by one than those of the
printed edition i.e. given as 66, 67, 68, etc.

वचन पर्यालोचनया प्रस्तुत-देवता-विषयक-दृढतर-भक्ति-प्रच्युति-
प्रसङ्गेति भावः ॥६८॥

परित्यक्तार्थादि-चतुष्केऽप्यन्वयः । प्रेक्षाकारी^३ सुविचार्य
कर्मकर्ता । गतसृष्टः स्त्रोयेष्वपि चार्थवनिता-भूम्यादिष्वत्यन्त-
मासक्ति-विधुरः । स्वल्पामक्तिस्तु पञ्च-महायज्ञार्थकात्यन्त-सोदत्-
कुटुम्ब-भरणार्थक-धनतु^१-कालावच्छिन्न-वनिता-भोगादिषु जाता
न दोषाय । अत एव भगवता परकौयेष्वर्थादिषु तु स्वल्पाऽ-
प्यामक्तिर्नापेक्षितेति सूचयितुं पूर्वं “विगते”तुयुक्तम्, साम्प्रतं
पुनर्गतेति । नियमा नित्यत्वेन बोधिता नित्य-नैमित्तिक-
कर्माणि ॥६९॥

विद्या-सिद्धिं विद्याभजन-प्रयोज्यां सिद्धिम् । यद्वा “विद्या-
सिद्धिं” विद्या-निष्ठां वक्ष्यमाण-तत्तत्प्रयोग-प्रयोज्य-फलाना-
मव्यभिचरितोपधायकताम् ॥७०॥

उपदर्शिताचारस्यान्वयेन विद्या-सिद्धौ कारणत्वमुपदर्श्य
व्यतिरेकेण तद् द्रढयितुमाह—अन्यथेत्यादि । अन्यथा वर्तमानः
मदुपदर्शिताचार-विपरोताचार-चरणशूलः । चिरमिति । चिर-
काल-भजनवतोऽपि न सिद्धिमस्त्वं का कथा कतिपय-काले
भजनभाजाम् । कुत्रापित्यनेन क्षेत्र-विशेष-प्रयाग^४-वाराणस्यादि-
स्थिति-महिम्नाऽपि न सिद्धिः । कदाचिच्चेत्यनेन ग्रहणादि-काल-
महिम्ना बहुतर-वर्षादि-महिम्ना वा न सिद्धिः । कथञ्चने-
त्यनेन पुरस्चरण-नानावृत्ति-तत्तद्वनौषधादि-प्रयोग-महिम्नाऽपि न
सिद्धिरित्युक्तम् ॥७१॥

पूर्वोपदर्शितोपासना-घटके जपे प्रसङ्गात् कामनासु विशेष-
माह—आदावित्यादिना । यद्यपि

“ग्रथनञ्च विदर्भञ्च संपुटो रोधनं तथा ।

योगः पल्लव इत्येते विन्यासाः षट्सु कर्मसु ॥”

इति तन्त्रान्तरे शान्त्यादि-क्रमेण विन्यासा उक्तास्तथापि प्रकृत-
तन्त्रे उच्चाटन-मारण-स्तम्भन-शान्ति-वश्य-क्रमेण विन्यासा
उक्ताः । आद्यन्त-मध्येषु साध्य-योगस्य सम्पुटेऽपि सत्त्वाद्-
विद्वेषण-कर्मानुगुण-रोधनस्यापि सम्पुट-नामकत्वम् एवाभिप्रेत्य
रोधनं पृथङ् न गणितम् । आद्यादि-क्रममभिप्रेत्य षट्कर्म-
क्रमानुरोधस्त्यक्तः । ‘भो भो त्रिपुरसुन्दरि, देवदत्तस्यैतच्छरीरा-
विरोधेन ज्वरोपशमनं कुर्व’त्यादि-रूपं यत्र प्रयोगस्योद्देश्य-
फल-प्रदर्शकं वाक्यम् एतस्य मन्त्र-विद्ययोरादौ प्रथमतो योजने
योग-नामा विन्यासः । आदो मन्त्रं सम्पुटं पठित्वा तदन्ते
प्रोक्त-वाक्यस्योच्चारणे कृते पल्लवनामा विन्यासः । आद्यन्तयो-
र्हयोरपि स्थानयोरुक्तवाक्यं मध्ये मन्त्रः, एवं रोत्या जपे सम्पुट-
नामा विन्यासः । मन्त्रस्यैकाक्षरोत्तरम उक्त-वाक्यस्यैकाक्षर-
योजनेन जपे ग्रथन-¹ नामा विन्यासः । पूर्वं मन्त्राक्षर-द्वयम् ततः
साध्याक्षर-द्वयम् ततो मन्त्राक्षर-द्वयम् ततः साध्याक्षर-द्वयमिति
रोत्या मन्त्र जपे विदर्भ-नामा विन्यासो भवति ।

अत्र मन्त्राक्षराणां साध्याक्षराणां वा न्यूनाधिक-भावे यथा-
योग्यं मन्त्राद्यावृत्तिः स्वीकरणीया, एकतर-पूर्त्यनन्तरमेकतरा-
क्षराधिक्येन तान्यधिकाक्षराभ्युक्षेयानि । अत्र साध्याक्षरैरेव
मन्त्राक्षराणां योगादि-पञ्चकमिति न भ्रमितव्यम् । किन्तु येनैव

1. The reading in all the MSS. of the Tantrarāja Tantra used for the printed edition is, however, ग्रथन ।

मन्त्रस्य योगादिकमान्त्रातं तत्रैवेदं स्वरूपं विवक्षितमिति ध्येयम् । अत एव “यद्योगेन मन्त्र-जपविधानं यत्पञ्चवर्त्त-
नाम्नातं येन पुटनमान्त्रातं येन ग्रथनमान्त्रातं येन विदर्भ” इति सामान्यतयैवोक्तं निधिक्षता ।

यत्तु विदर्भस्त्रिविधः मन्त्राक्षर-द्वयान्ते एकं साध्याक्षर-
मित्येकः प्रकारः, साध्याक्षर-द्वयान्ते एकं मन्त्राक्षरमिति द्वितीयः,
मन्त्राक्षर-द्वयान्ते साध्याक्षर-द्वयान्ते (?) जपेदित्येषोऽन्त्यः¹ इति
मनोरमाकृतोक्तम् । अत्रैतदं वक्तव्यम्, साध्याक्षर-द्वयान्ते
मन्त्राक्षर-द्वयमिति चतुर्थे प्रकारे कुतस्ते विद्देषः । किञ्च,
एकान्तरमित्यत्र एकेन वर्णनान्तरं यत्रेति विग्रहादेकैकान्तरितत्व-
लाभः, तथा साध्यामन्तरीकृत इति विग्रहाद् वर्ण-द्वयान्ते एकैको
वर्ण इत्येव लभ्यते, न तु प्रकारान्तरम् । तत्र मन्त्रेण यत्र
विदर्भान्त्रानं तत्र मन्त्रस्यैव वर्ण-द्वयम् । यत्र साध्येन तदाम्नातं
तत्र साध्यस्यैव वर्ण-द्वयं प्रथमम् । यत्र तु परेण केनापि तदाम्नातं
तत्र तदीयं वर्ण-द्वयमेव पूर्वं तदनन्तरं च विशेषानाम्नातानात्
प्रथमोपस्थितत्वात् तस्यैकैक एव वर्णो लभ्यते ।

अथ द्वौ वर्णौ अन्तरोक्तौ यत्रेति विग्रह इत्युच्यते, तदाऽपि
पूर्वमेकैकाक्षर-मात्रं ततोऽक्षर-द्वयमिति रीत्या विदर्भो लभ्येत ।
अथ द्वौ विदर्भौ ययोर्मन्त्र-साध्य-प्रभृतिकयोः करणीयस्तौ
अन्तरोक्तौ यत्रेत्येव विग्रहः । अन्तरीकरणञ्चोपस्थित-द्वि-

1. The reading of the printed edition of the Monoramā (Tantrik Texts, Vol. 8) is, however, as follows :—

मन्त्रादीनामक्षर-द्वयान्तरे साध्यादीनामक्षरं द्वयं द्वयं योजयेदेषोऽन्त्यः,
(p. 13, l. 12).

संख्यैव । अतएव येन विदर्भः प्रोक्तस्तदक्षर-द्वयं (मन्त्राक्षर-
द्वयोः) मन्त्राक्षर-द्वयोः स्वरं संयोज्य विदर्भं जपेदिति निधि-
कृतोक्तमिति ? चेत्, किञ्चातः ? न हि तावताऽपि भवदुक्त-
प्रकार-त्रयं सप्रमाणीभवति । वस्तु-तस्तु अर्थ-सन्देहे तन्त्रान्तर-
संवादिन एवार्थस्य संग्राह्यत्वमिति मन्त्र-साध्यान्तरयोर्विदर्भं पूर्वं
मन्त्राक्षर-द्वयम्, तत एकं साध्याक्षर-मिति रीत्यैव विदर्भो
मूलार्थः । अत एव

“मन्त्रमादौ जपेत् सर्वं साध्य-संज्ञामनन्तरम् ।

विपरीतं पुनश्चान्ते संपुटं तत् प्रकीर्तितम् ॥”

इति तन्त्रान्तर-संवादेन द्वयोः संपुटमिति मूलस्यापि आदौ
क्रमश्चरमे वृत्तक्रम इत्यथे-परतामामनन्ति प्रामाणिकाः ।

नन्वत्र तन्त्रे योग-पल्लवादि-पूर्वकं जपानाम्बानादत्र तल्लक्षणं
व्यर्थम्, न ह्यत्र तन्त्रान्तरमुपादेयमिति ? चेन्नैवम् । अत्र
लक्षणान्त्रान-सामर्थ्यादेव तन्त्रान्तरोक्त-तत्तत्क्रामनासु योगादि-
विन्यासस्याभ्यनुज्ञातत्वात् । तत्र तत्र कामनायां विशेषतोऽ-
[न]भिधानं त्वसमर्थपरम् । तथा च समर्थस्य योगादि-विन्यासः,
असमर्थस्य मूलमन्त्र-मात्र-जप इति ॥७२॥

पूर्वं मन्त्रोपासना कर्तव्यत्वेनोपदिष्टा, तत्रांशकादि-विचारे-
णानुकूला अपि मन्त्रा न सर्वं समुपादेयाः किन्तु निर्दुष्टा एव ।
अथ यदि वक्ष्यमाण-दूषण-शून्यत्वं मन्त्रेषु दुर्लभमेवेतु गच्छते,
तदा मन्त्रगत-दोष-परिहार-प्रकारोऽनुमतव्यः इत्यभिप्रेत्याह
मन्त्रे¹ इत्यादि । विज्ञाप्य शिष्यं बोधयित्वा । शिष्य-

1. The reading of all the MSS. used for the printed
edition is मन्त्र० ।

पदञ्चोत्तरार्ध-स्थितं “काकाच्चिगोलक”न्यायेनात्राप्यन्वितमिति
विवक्षितम् । परिहरेमन्त्रान् दुष्टांस्त्यजेत् । अथ यदि
निर्दुष्टो मन्त्रो नैव लभ्येत तदा मन्त्रगत-दोषान् “परिहरेत्” ।
वत्त्वमात्र-रीत्याऽपसारयेत् । तेन दुष्टा अपि मन्त्रा निर्दुष्टा
भविष्यन्तोत्यभिप्रायः । दृष्ट्यात् न काल-विलम्बेन । दोष-परि-
हारस्य सद्योऽननुष्ठाने दोषं दर्शयति अन्यथेत्यादिना । अन्यथा
दुष्टमन्त्र-दाने दोषपरिहार-प्रकारानाचरणे वा । अचिरात् न
काल-विलम्बेन । भुवं नियमतः । न तु प्रतिकारोऽप्यस्य ॥७३॥

तेन दोष-तत्परिहारयोरेवपदर्शितरीत्यावश्यकत्वेन । तत्-
परिहारानित्यत्र ते च परिहाराश्चेति इन्द्रः । ‘ते’ दोषाः ।
‘परिहारा’ उपस्थिततया दोषाणाम् । निष्कामे जपो परिहार-
प्रकाराश्रयणं नाऽऽवश्यकम् । योगे तु^१ प्रयोगे तु । आवश्यकानु-
सरणक-परिहार-प्रकारं वक्ष्ये । तत्प्रकारस्य दुर्बोधतया
मावधाना शृणु । तत्त्वतो याथार्थ्येन, न तु स्नेह-ईषाभ्यां
पक्षपात-निन्दाश्रयणेन, “वक्ष्ये” इत्यनेनान्वितमिदम् ॥७४॥

प्रतिज्ञाताभिधानकं दोषं नामतो लक्षणतश्च दर्शयति
दग्धेत्यादिना । गुरुकट् कोपदेश-काले स्वभिक्षाभ्यां हाभ्यां श्रुतो
मन्त्रः स्वं प्रति दग्धो (१) भवति । अत्र मन्त्रत्वं मनन-कट् त्राण-
कारकत्वोपाधिरूपं मन्त्र-विद्योभय-साधारणम् । स्वतोऽधिकतर-
ममर्थप्रक-महामन्त्रैः सह जप्तः शुद्ध-देवता-मन्त्रस्त्वस्ती (२)
भवति । तादृशश्च जपो दैवतो नानामन्त्रज्ञस्य सम्भवति, अज्ञानाच्च
सम्भवति । टीक्षा-विधिं विना प्राप्तो मन्त्रः गर्वितः (३) । सावलेप-

1. योगेषु in all the MSS. of the Tantrarāja used except MSS. C and F where the reading is found as योगसु ।

रजादिवत् सेवनेनाप्यनभिमुखोऽयम् । वैरि-कोष्ठानां सिद्धादि-
चक्रे सप्तविधानामुक्ततया नानात्वान्तर्गत-मन्त्राणामर्थप्राप्त-
मनेकत्वमित्यभिप्रेत्य शत्रव (४) इति बहुवचने धावश्यके उप-
क्रान्त-बहुवचनानुरोधेनाग्रेऽपि बहुवचनमाहृतम् । वैरिवर्ग-कोष्ठ-
चतुष्कगा^१ इति मनोरमाभिप्रेतार्थेऽपि बहुत्वमव्याहृतमेव^२
परन्तु तद्वर्गमात्र-ग्रहणे किं प्रमाणमिति ते प्रष्टव्याः ॥७५॥

गुरु-वर्णानामपि बाहुल्यमेव विवक्षितं न साकल्यं, बाल-(५)
लक्षणे लघूनां तथात्व-दर्शनात् । यद्वा, गुरुलक्ष्यक्षराणि अनु लघ्व-
क्षरोत्तरमितानि यत्रेति, गुर्वक्षरेभ्योऽनु लघ्वक्षराणोतानि यत्रेति,
सार्वभरोरावच्छेदेन गुर्वक्षराण्यन्वितानि यत्रेत्यर्थ-त्रयाभ्ययणाद्
गुर्वक्षर-प्रायाः^३ सकल-गुर्वक्षराश्च मन्त्रा वृद्धा (६) इत्यर्थः । एतेन
गुर्वक्षरा इत्यत एव विवक्षितार्थ-लाभे समन्विता इत्यनति-
प्रयोजनमिति प्रतुष्टम् । कर्मबाहुल्यात् काव्य-कर्मणि—

1. The reading of the printed edition of the Monorama is, however, वैरिवर्ग-चतुष्क-कोष्ठगाः (Tantrik Text, Vol. viii, p. 13, l. 18).

2. MS. बहुत्वमव्याहृतमेव ।

3. MS. गुर्वक्षरप्राया ।